

# **Van functioneel gebruik tot *lieu de mémoire***

**Het nut van het verleden: De veranderende omgang met bunkers  
in Nederland van 1979 tot 2008.**

**Doctoraalscriptie geschiedenis**

**Maarten Jansen**

**Begeleider: Hendrik Henrichs**

**Universiteit Utrecht 2008**

# Inhoud

|                                                                                                   |           |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>INHOUD</b>                                                                                     | <b>2</b>  |
| <b>VOORWOORD</b>                                                                                  | <b>4</b>  |
| <b>INLEIDING</b>                                                                                  | <b>5</b>  |
| EEN DUBBELE VRAAGSTELLING?                                                                        | 5         |
| MATERIAAL                                                                                         | 6         |
| OPBOUW                                                                                            | 8         |
| <b>HET GEBOUWDE VERLEDEN: BUNKERS IN NEDERLAND.</b>                                               | <b>11</b> |
| VERDEDIGEN IN DE TWINTIGSTE EEUW                                                                  | 11        |
| BUNKERS IN NEDERLAND                                                                              | 13        |
| ATLANTIKWALL                                                                                      | 15        |
| WAARDERING                                                                                        | 17        |
| <b>1980-2008: DE ONTDEKKING VAN HET GEBOUWDE VERLEDEN.</b>                                        | <b>20</b> |
| 1980: DE PERSOONLIJKE ONTDEKKING VAN HET VERLEDEN.                                                | 21        |
| DE JAREN TACHTIG: MENNO VAN COEHOORN EN DE AARZELENDE ACCEPTATIE VAN HET NIEUW ONTDEKTE VERLEDEN. | 25        |
| DE OFFICIËLE ONTDEKKING: ORGANISATORISCHE EN INHOUDELIJKE VERANDERINGEN BIJ DE RDMZ               | 29        |
| MUIDEN 1987: BUNKERS IN HET SLEEPNET VAN HET MIP                                                  | 31        |
| WAT TE DOEN MET HET VERLEDEN? SAMENWERKING EN BESCHERMING.                                        | 32        |
| RIVIERKAZEMATTEN                                                                                  | 34        |
| 1980-1995: WAAR ZIJN DE DUITSE BUNKERS?                                                           | 38        |
| 1995 HET BUNKEROVERLEG                                                                            | 41        |
| DE EEUWWISSELING: <i>NOTA BELVEDÈRE</i> , WEER EEN GUNSTIGE RANDVOORWAARDE.                       | 44        |
| DE EEUWWISSELING: SPECIALISATIE EN HET INTERNET                                                   | 47        |
| NA 28 JAAR: DE ZICHTBARE INDIVIDUELE ONTDEKKING VAN HET GEBOUWDE VERLEDEN.                        | 52        |
| 2008: HET VERLEDEN ONTDEKT: EEN VERSPLINTERD HEDEN.                                               | 54        |
| VERBROKKELING EN TEGENSTELLING: NAAR EEN NIEUWE VRAAGSTELLING.                                    | 55        |
| <b>DE HISTORISCHE DIMENSIE VAN BUNKERS. HET BLIJVENDE NUT VAN HET VERLEDEN. ...</b>               | <b>59</b> |
| INLEIDING.                                                                                        | 59        |
| VAN ‘DE BAN VAN GOED EN KWAAD’ NAAR EEN GRIJS VERLEDEN.                                           | 60        |
| DE JAREN TACHTIG: ONDERZOEKEN IN EEN VERANDEREND KLIMAAT                                          | 64        |
| BUNKERS ALS BRONNENMATERIAAL? UIT DE BAN VAN HET OORLOGSVERLEDEN.                                 | 69        |
| VAN THEORIE NAAR PRAKTIJK: IDEOLOGISCHE SLOOP?                                                    | 74        |
| IN DE BAN VAN GOED EN FOUT: MENNO VAN COEHOORN EN HET TRAUMA VAN DE NEDERLAAG.                    | 79        |
| IN DE BAN: BESCHERMEN MET EEN FUNCTIE.                                                            | 82        |

|                                                                      |            |
|----------------------------------------------------------------------|------------|
| BUNKERS ALS ONDERSTEUNING VAN HET EIGEN BEELD VAN HET VERLEDEN ..... | 84         |
| DE JAREN NEGENTIG: UIT DE BAN. ONBESMET MAAR ONBEKEND. ....          | 89         |
| UIT DE BAN? OPNIEUW FUNCTIONEEL BEHOUD. ....                         | 93         |
| VAN GOED EN FOUT NAAR <i>HISTORY</i> EN <i>SOCIAL MEMORY</i> : ..... | 98         |
| HET GRIJZE HEDEN.....                                                | 98         |
| DE FUNCTIE VAN HET GEBOUWDE VERLEDEN .....                           | 101        |
| <b>CONCLUSIE.....</b>                                                | <b>104</b> |
| <b>EPILOOG: NEDERLANDS LAATSE RUÏNES? .....</b>                      | <b>107</b> |
| <b>LITERATUURLIJST.....</b>                                          | <b>109</b> |

## Voorwoord

Bunkers vindt men overal in Nederland. In het weiland, in de duinen, soms zelfs midden in de stad getuigen de sombere grijze gebouwtjes van een tijd die anders was dan de onze. Toen ik in de vroege jaren tachtig in de omgeving van Arnhem op de fiets het landschap begon te verkennen met het doel de cultuurhistorische objecten die ik uit boeken had leren kennen nu eens in werkelijkheid te aanschouwen kwam ik dan ook onvermijdelijk met bunkers in contact. Mijn aandacht was gewekt en ik begon ijverig in de bibliotheek naar informatie te speuren om iets meer over hun ontstaan te weten te komen. In tegenstelling tot de andere objecten in de openbare ruimte bleek over bunkers echter vrijwel geen literatuur te bestaan. Dat leidde tot een langdurige speurtocht waarbij ik gewapend met kaarten en spaarzaam archiefmateriaal het land introk om zelf het onbekende, maar niettemin zo aanwezige verleden te ontdekken. Het werd een langdurige en spannende expeditie waarbij ik van de ene verassing in de andere viel. Het bleek dat het ook in Nederland nog mogelijk was om iets volkomen nieuws te ontdekken! Voor de hedendaagse aspirant-ontdekker is de situatie totaal anders. Er is en keur aan gespecialiseerde literatuur beschikbaar en een groot aantal bunkers geniet zelfs officiële bescherming. Desondanks blijven bunkers bij de meeste mensen onbekende, vreemde, en bovenal lelijke gebouwen, die zelden bovenaan het prioriteitenlijstje staan wanneer er tot een dagje uit moet worden besloten. Ook nu nog is ‘bunkeren’ een tamelijk vreemde en solitaire aangelegenheid. Die vreemde situatie was aanleiding om mijn doctoraalscriptie aan die snelle ontdekking van het verleden te wijden. Bij het schrijven daarvan viel ik andermaal van de ene verassing in de andere. De ontdekking van het verleden bleek heel anders te zijn verlopen dan ik mij had voorgesteld, waardoor ik voor de tweede maal aan een spannende ontdekkingsreis begon. Ik maakte die reis echter niet alleen. In het archief van de Stichting Menno van Coehoorn en in de herinnering van verschillende onderzoekers bleek veel interessante informatie te zijn opgeslagen die dankzij de suggesties van mijn scriptiebegeleider in een breder kader kon worden verwerkt. Bijzondere dank gaat uit naar Hans Sakkers, die mij geheel belangeloos de twee grote dozen met krantenknipsels ter beschikking stelde die voor het schrijven van deze scriptie van grote waarde zouden blijken te zijn.

## **Inleiding**

Bunkers zijn een onlosmakelijk, maar problematisch onderdeel van het Nederlandse landschap. Het zijn restanten van krijgsarchitectuur uit de twintigste eeuw die niet uitblinken in schoonheid en daarom vaak synoniem zijn voor ‘lelijk’ of ‘Duits’. Tot het begin van de jaren tachtig was de sloop daarvan de gewoonste zaak van de wereld en verzet daartegen afwezig. Anno 2008 is die situatie radicaal gewijzigd. Hoewel de negatieve connotatie van het begrip bunker nog allerm minst is verdwenen bestaat er een groot aantal verenigingen die zich met het behoud van de grijze bouwwerkjes bezighoudt. Daarnaast hebben ook officiële instanties oog gekregen van de waarde van deze objecten, een aantal van hen staat tegenwoordig zelfs op de nationale monumentenlijst. Over de aanvankelijk onbeminde en onbekende bouwwerken is tegenwoordig ook een keur aan literatuur beschikbaar, niet alleen in gespecialiseerde bibliotheken, maar ook bij de Bruna. De omgang met bunkers neemt soms zelfs vertroetelende vormen aan. Zo werd onlangs werd bij de verbreding van de A12 bij Veenendaal een bunkertje verplaatst. Het kan niemand meer ontgaan: bunkers zijn ‘hot’ en de omgang daarmee heeft in grofweg 25 jaar een spectaculaire verandering ondergaan.

### **Een dubbele vraagstelling?**

Die grote spectaculaire koerswijziging in de omgang met bunkers geeft aanleiding tot de vraag welke oorzaak daarvoor aangewezen kan worden. Die vraag is dan ook het thema van deze scriptie: Hoe kregen bunkers in de afgelopen 28 jaar hun cultuurhistorische gezicht? Een onderzoek naar de oorzaak die ertoe leidde dat bunkers een plaats kregen binnen de grote groep cultuurhistorische objecten die Nederland rijk is geeft echter al snel problemen. Er zijn immers talloze personen, instanties en omstandigheden aan te wijzen die een rol hebben gespeeld. Hun activiteiten hebben echter vaak slechts geldigheid voor bepaalde groepen of typen bunkers. Ook de invloed van de tijd speelt een rol. Het denken over erfgoed heeft gedurende deze korte periode immers veel veranderingen ondergaan. De grote hoeveelheid deelvragen naar personen, groepen en omstandigheden leidt er zodoende toe dat het vrijwel onmogelijk is om de oplevende belangstelling voor bunkers onder één noemer te bespreken.

Om dat probleem te omzeilen wordt er van perspectief gewisseld. Het begrip ‘cultuurhistorie’ kan immers niet alleen geïnterpreteerd worden als ‘landschapshistorisch’, maar ook als een deelgebied van de geschiedschrijving. Daarom worden bunkers binnen het thema van deze scriptie uiteindelijk niet behandeld als cultuurhistorische objecten, maar als objecten binnen de cultuurhistorie. Hierdoor ontstaat een gemeenschappelijke noemer waaronder de wisselende omgangsvormen met álle groepen bunkers kunnen worden besproken. In dat nieuwe perspectief staat de vraag naar hun relatie tot de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in Nederland centraal.

Hoewel die laatste vraag de kern van deze scriptie vormt, kan er niet worden voorbijgegaan aan een chronologische bespreking van de personen en oorzaken die ertoe leidden dat bunkers hun cultuurhistorische gezicht kregen. Het zal namelijk blijken dat juist de problemen en de tegenspraken die bij het schetsen van dat overzicht aan het licht komen de kernvraag van deze scriptie oproepen en rechtvaardigen.

Omdat een onderzoek als dit nog tamelijk nieuw is kan er voor een dergelijk overzicht nog nauwelijks gebruik worden gemaakt van bestaand materiaal. Het is om die reden dat deze scriptie uit twee zelfstandige, maar schijnbaar weinig samenhangende, delen bestaat en eigenlijk twee doelen heeft. Het eerste deel is gewijd aan het zoeken naar en rechtvaardigen van een specifieke vraagstelling uit de algemene vraag die aan het schrijven ervan ten grondslag lag, het tweede aan het beantwoorden van die daaruit gedestilleerde vraag. Het is in dit deel dat de centrale vraagstelling van deze scriptie, de relatie tussen de omgang met bunkers en de herinnering van de Tweede Wereldoorlog, wordt gepresenteerd. In de paragraaf opbouw zal hierop nader worden ingegaan.

## **Materiaal**

Wie heden ten dage iets van bunkers wil weten is in vergelijking met 28 jaar terug rijk bedeed. Er is een keur aan literatuur verschenen die voor verschillende doelgroepen, variërend van wetenschappers tot wandelaars, een beeld geeft van de in Nederland gebouwde bunkers. Hierdoor is er een goed beeld van de bouwgeschiedenis en localisering van in Nederland gebouwde bunkers ontstaan. Een samenhangende recente studie naar alle in Nederland gebouwde bunkers bestaat echter nog niet. Veelmeer behandelen de boeken bepaalde deelgebieden of groepen bunkers.<sup>1</sup> In deze studie staat echter niet de vraag naar de bouwgeschiedenis en de functie van bunkers centraal, maar juist de vraag naar de

---

<sup>1</sup> Voor een uitgebreide bespreking, zie *Hoofdstuk I*.

totstandkoming van deze literatuur. Voor het onderzoeken van deze vraag biedt de hiervoor genoemde categorie literatuur tot nu toe slechts een karig menu. Het fenomeen bunker staat daarin weliswaar centraal, maar de oplevende aandacht voor bunkers komt nauwelijks aan de orde. Literatuur die zich wel daarop richt is dun gezaaid, en leidt bovendien vaak aan hetzelfde euvel als de gespecialiseerde literatuur over bunkers. Niet het hele bunkerbestand, maar slechts een gedeelte daarvan wordt behandeld.

Een voorbeeld hiervan is de scriptie van Brähler uit 2004 waarin de bescherming van Duitse bunkers werd bestudeerd.<sup>2</sup> Zij onderzocht aan de hand van een aantal casussen de omgang met Duitse resten van de Atlantikwall en stelde zich de vraag hoe de bescherming daarvan toendertijd (2004) was georganiseerd. Een andere scriptie die zeker moet worden genoemd verscheen in 2003. Deze behandelt de omgang met de bunkers van de IJssellinie, die in de jaren 50 werd aangelegd.<sup>3</sup> Kernpunt was de vraag hoe de verschillen in omgang met de restanten die in verschillende gemeentes liggen ontstonden en te verklaren zijn. De scriptie werd in 2004 opgenomen in een de publicatie *Constructies van beton*.<sup>4</sup> Daarin wordt ingegaan op de sociale intenties die bij het behoud van de linie een rol speelden. De schrijvers geven aan dat die redenen divers zijn en soms weinig te maken hebben met het object van bescherming, de bunkers. Dit is een vraag die raakt aan de vraagstelling van deze scriptie. Niet alleen het feit dat het hier slechts één linie betreft, maar ook door de omstandigheid dat aandacht voor de IJssellinie pas vanaf 1992 vorm kreeg is deze publicatie slechts ten dele bruikbaar. Verschillende actoren die in deze publicatie de revue passeren komen echter ook in beide scripties aan de orde. De bevindingen van de auteurs daarover, alsmede de gesignaleerde verschillen in de ‘omgang met beton’ kunnen door de verwante vraagstelling in deze scriptie, waar een zo groot en breed mogelijk gedeelte van het Nederlandse bunkerbestand wordt behandeld, worden geëxtrapoleerd naar een groter tijdvak en een bredere objectkeuze waardoor zij in een ruimer kader getoetst kunnen worden.

Voor dit onderzoek wordt daarom naast bovenstaande werken vooral gebruik gemaakt van kleinere publicaties en gespecialiseerde tijdschriften. Een bijzonder plaats nemen daarbij de door de Stichting Menno van Coehoorn (MVC) uitgegeven, *Jaarboeken*,

---

<sup>2</sup> Tineke Brähler, Duitse bunkers uit W.O.II in Nederland. Van Widerstandsnest tot cultuurmonument? (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2004).

<sup>3</sup> Mirjam Koedoot, Erfgoed in beton: een studie naar betekenisgeving aan historisch erfgoed en implicaties voor ruimtelijke ordening (Doctoraalscriptie Wageningen 2003).

<sup>4</sup> M. Duineveld, M. Koedoot, J. Lengkeek, *Constructies van Beton & iemand die tegen zijn hond zegt ‘vlieg’* (Wageningen 2004).

*Kwartaalberichten* en het tijdschrift *Saillant* in.<sup>5</sup> Juist door de samenvoeging van Stichtingsnieuws en door de redactie geselecteerde artikelen vormen zij een uitstekende bron voor een onderzoek naar de houding van de georganiseerde belangstelling voor bunkers. Ook werd geput uit de archieven van MVC en de Rijksdienst voor Monumentenzorg in Zeist.<sup>6</sup> Daarnaast werden interviews gehouden met enkele vooraanstaande onderzoekers. Een belangrijke bron waren ook krantenartikelen uit de jaren 1980-2008. Deze artikelen illustreren niet alleen de veranderende opvattingen over de waarde van bunkers, maar geven ook informatie over kleine, maar toch zeer relevante gebeurtenissen, die nooit het niveau van publicatie haalden. Een belangrijke bron vormde ook het Internet, dat, zoals zal blijken, vanaf de eeuwwisseling voor het onderzoek naar bunkers van zo'n groot belang is geweest.

## Opbouw

In Nederland zijn een enorm aantal bunkers gebouwd, zowel door Nederlanders als door de Duitse bezetter. Het is opvallend dat bunkers nu weliswaar als erfgoed zijn geaccepteerd, maar de kennis daarmee geen gelijke tred houdt. Het eerste hoofdstuk is daarom gewijd aan een korte bespreking van het fenomeen 'bunker' in Nederland waarbij een overzicht van de op Nederlandse bodem gebouwde bunkers wordt gegeven. Het hoofdstuk is niet alleen informatief van aard, maar bevat ook een meer analytisch gedeelte. Er wordt een selectie gemaakt op grond van bepaalde eigenschappen van bunkers waardoor er enkele categorieën kunnen worden gepresenteerd. Daarnaast wordt er een suggestie tot een waardeoordeel over deze categorieën gedaan die voor het verdere verloop van het betoog van deze scriptie van groot belang zal blijken te zijn.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de vraag hoe de kennis over bunkers en de bescherming daarvan vorm kregen. Uit de bespreking van het materiaal bleek dat een synthetisch overzicht van die geschiedenis nog niet tot de mogelijkheden behoort. Daarom wordt chronologisch overzicht gegeven van de gebeurtenissen, personen en instanties die bij dat proces een rol speelden. Zonder aanspraak te maken op volledigheid wordt het aan de hand van deze informatie mogelijk een beeld te schetsen van de factoren die tot de kennisverwerving en bescherming van betonnen verdedigingswerken bijdroegen. Naast het

---

<sup>5</sup> Voor de Stichting Menno van Coehoorn zie hoofdstuk 2, paragraaf 2. Voor deze scriptie werden gebruikt de *Jaarboeken* van 1977 tot 1989, het jaar waarin deze werden vervangen door het *Kwartaalbericht*. Dit werd in 1996 vervangen door het tijdschrift *Saillant*.

<sup>6</sup> Het archief van MVC is georganiseerd in de zogenaamde werkmappen waarin per object informatie wordt bewaard. Voor deze scriptie is de annotatie georganiseerd rond het nummer van de werkmap. Zo verwijst AMVC 200356 naar Archief Menno van Coehoorn, Werkmap nummer 200356.



schetsen van een achtergrond zal ook worden ingegaan op de vraag hoe onderzoek zich verhiel tot bescherming. Werden de resultaten van het onderzoek zichtbaar in beschermingsactiviteiten, of opereerden deze twee domeinen los van elkaar? Het zal blijken dat het aldus ontstane beeld allerm minst bevredigend is. Er kan temidden van de veelheid aan oorzaken weliswaar een specifieke groep worden geïdentificeerd, maar veelmeer blijkt dat het nog niet mogelijk is om interesse en aandacht voor bunkers onder één gemeenschappelijke noemer te beoordelen.

Door het combineren van de conclusies van de hoofdstukken 1 en 2 ontstaat er echter een nieuwe vraagstelling die deze mogelijkheid wél biedt. Naast hun informatieve en analytische functie hebben de eerste twee hoofdstukken daarom ook een noodzakelijk inleidend karakter voor wat de belangrijkste problematisering van het begrip bunker zal blijken te zijn: hun historische dimensie. Omdat bunkers onlosmakelijk zijn verbonden met het bedrijfsleven, in Nederland gedomineerd door de Tweede Wereldoorlog, ontstaat er een mogelijkheid om de omgang met het gehele Nederlandse bunkerbestand te onderzoeken. Hoewel in beide hoofdstukken de bunker als cultuurhistorisch object centraal staat, wisselt dit begrip nu van gedaante. In hoofdstuk II werd cultuurhistorie geïnterpreteerd in de zin van een object in het landschap, in hoofdstuk III verschuift het accent naar cultuurhistorie als historische discipline waardoor bunkers als objecten binnen de mentaliteits- en ideeëngeschiedenis worden onderzocht. Er zal blijken dat deze wisseling van perspectief niet alleen de mogelijkheid geeft om tot één dominante reden voor de oplevende belangstelling voor bunkers te komen, maar ook een oplossing biedt voor het versplinterde en onbevredigende beeld dat de conclusie van hoofdstuk II te zien geeft.

De hoofdstukken zijn gegroepeerd rond de thema's, verleden, ontdekking van het verleden en het nut van het verleden. Hoewel het niet de bedoeling van deze scriptie is om bunkers in hun nieuwe rol als erfgoed te beoordelen en te onderzoeken wordt in de epiloog aan de hand van de in deze scriptie geponeerde conclusies een suggestie gedaan voor hun plaats in de wereld van het erfgoed. Omdat bunkers pas sinds 28 jaar een cultuurhistorisch gezicht hebben gekregen en zodoende een zeer jonge groep erfgoed vertegenwoordigen draagt deze scriptie een actueel karakter. Door die actualiteit is de geschiedenis over bunkers nog lang niet ten einde. Daarom draagt de concluderende epiloog niet alleen het karakter van een verklaring van het verleden, maar tevens dat van een suggestie voor de toekomst.



## **Het gebouwde verleden: Bunkers in Nederland.**

Aanleiding voor het schrijven van deze scriptie was het feit dat de beeldvorming over bunkers de afgelopen 25 jaar zo'n ingrijpende wijziging heeft ondergaan. Dat deze bouwwerken zich tegenwoordig in zo'n brede belangstelling mogen verheugen wil echter niet zeggen dat de kennis daarover erg groot is. Zo wisten vele mensen mij tijdens het schrijven van mijn scriptie iets wetenswaardigs over 'bunkers' te vertellen. Hun voormalige scoutinghuis, of in één geval zelfs muziekschool, was daarin gevestigd. Bij enig naspeurwerk bleek het hier stevast te gaan om bomvrije gebouwen uit het einde van de negentiende eeuw, meestal behorende bij de stelling van Amsterdam of de Nieuwe Hollandse Waterlinie(NHW). Deze vestingwerken bevatten weliswaar vaak beton, maar vallen niet onder de definitie van bunker. Zelfs als er echte twintigste-eeuwse bunkers ter sprake komen, blijkt dat er veel verwarring en onbekendheid heerst. Bunkers worden meestal als 'Duits' bestempeld, hoewel ook het Nederlandse leger talloze betonnen kazematjes in het landschap heeft achtergelaten.

Die situatie geeft aanleiding om allereerst een korte beschrijving van het begrip bunker te wijden, en aan te geven welke types daarvan op het Nederlands grondgebied aanwezig zijn. Naast een informatieve heeft dit hoofdstuk echter ook een analytische functie. Omdat dit onderzoek tot doel heeft het gehele Nederlandse bunkerbestand als object te nemen, moet er een afbakening gemaakt worden. Aan de hand van deze inleiding zal daarom ook een categorisering van bunkers worden gemaakt. Daarnaast zal een suggestie tot hun waardering worden gegeven. Vooral dat laatste zal, zoals in de loop van dit onderzoek blijken, van groot belang zijn.

### **Verdedigen in de twintigste eeuw**

De groep als bunkers bekende betonnen verdedigingswerken vertegenwoordigt het laatste stadium van de permanente verdedigingsbouw. De Eerste Wereldoorlog had aangetoond dat permanente verdedigingswerken, hoe krachtig gebouwd dan ook, geen adequate bescherming meer boden tegen de toegenomen kracht van de artillerie. Ondanks de Franse mythe van Verdun, die werd geweten aan de 'onneembaarheid' van de forten, was het

na de oorlog een uitgemaakte zaak dat het eenheidsfort zijn langste tijd gehad had. Tijdens de loopgravenoorlog aan het Westelijke Front was al geëxperimenteerd met betonnen gebouwtjes die dienden voor de bescherming van soldaten tijdens beschietingen en opstellingen voor machinegeweren en lichte artillerie. Hoewel het werkwoord *to bunker* uit het Engels komt en de functie van bunkers, het beschermen van mensen of materiaal, op eenvoudige wijze verduidelijkt, is de verzamelnaam bunker juist in Duitsland in zwang geraakt. De Engelsen hadden het over *shelters* en *Pillboxes*, de Nederlanders over *kazematten*.<sup>7</sup> Tijdens de oorlog ontstond er een eerste standaardisering van deze betonnen verdedigingswerken en zij bepaalden al snel het aanzicht van de nu welhaast permanente loopgravenlinies.<sup>8</sup> Deze bunkers hadden een belangrijk voordeel op het eenheidsfort. Ze waren klein en zodoende moeilijk te treffen door artillerie. Daarnaast bood de grote hoeveelheid en de verspreiding ervan het voordeel dat één treffer niet gelijk het hele vestingwerk uitschakelde. Na de oorlog werden de meeste oude fortificaties, hoewel zij aan waarde ingeboet hadden, intact gehouden maar hun defensieve kracht werd versteekt door de bouw van vele bunkers. Deze bevonden zich zowel op de forten als tussen de werken waar zij en aaneengesloten linie vormden. Daarnaast werden er nieuwe linies gebouwd die geheel op het nieuwe concept waren gebaseerd. De bekendste hiervan is ongetwijfeld de Maginotlinie die een aanval op Frankrijk moest vrijdelen. De bunkers van de Maginotlinie waren de zichtbare gedeeltes van grote ondergrondse forten. Ze waren op en kleine oppervlakte geconcentreerd en stonden daarom nog niet zover af van het eenheidsfort, hoewel hun uiterlijk en kracht niet te vergelijken waren.<sup>9</sup> Hetzelfde concept werd gebruikt voor de vier nieuwe forten rond Luik. Aan de tegenhanger van de Maginotlinie, de in de late jaren dertig gebouwde Duitse Westwall, lag een ander concept ten grondslag. Er was geen sprake van ondergrondse forten maar van een *voie-lactee* van zichzelf verzorgende bunkers die een aaneengesloten vuurfront vormden. Bovendien was de verdediging niet op één lijn geconcentreerd, maar meer in de diepte uitgebouwd. Veel aandacht was gegeven aan de bescherming voor gasaanvallen en de afweer van tanks. Dit gebeurde door het aanleggen van tankgrachten, tankmuren en betonnen hindernissen, de zogenaamde Drakentanden. Door een systeem van ca 26 000 betonnen werken, klein en groot werd zodoende de gehele Duitse

---

<sup>7</sup> Hans Sakkers, 'Kazematten en bunkers', T. de Kruijf, (red.), *Atlas van de historische vestingwerken. Zeeland* (Zutphen 2004) 271. In deze scriptie zal het verzamelbegrip 'bunker' worden gebruikt.

<sup>8</sup> K. Mallory, A. Ottar, *Architecture of aggression. A history of military architecture in North West Europe 1900-1945* (Londen 1973).

<sup>9</sup> Voor literatuur over de Maginotlinie, zie bv. : J. B. Wahl: *La ligne Maginot, Nord, Lorraine, Alsace* (zp. 1999)

grens afgesloten<sup>10</sup> Naast deze linies werden tijdens het interbellum in heel Europa talloze bunkerlinies aangelegd. Hoewel niet allemaal even sterk konden sommigen, zoals die in Tsjecho-Slowakije, de weerstandskracht van de Maginotlinie zeker evenaren.<sup>11</sup>

### **Bunkers in Nederland**

In Nederland was de verdediging ten tijde van de Eerste Wereldoorlog voornamelijk gebaseerd op de permanente verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam.<sup>12</sup> Deze linies bestonden uit inundatievelden en forten die de daarin gelegen accessen afsloten voor een aanvaller. De forten dateerden uit de negentiende eeuw, en al gauw na augustus 1914 bleek dat hun defensieve kracht in ernstige mate door de gebeurtenissen aan het westelijk front was aangetast. Daarom werd ook hier begonnen met het bouwen van loopgraven tussen de forten. Deze werden voorzien van groepsschuilplaatsen van gewapend beton.<sup>13</sup> Deze typerende gebouwtjes werden zowel op als rondom de forten geplaatst en bleven ook na de demobilisatie bij defensie in gebruik. Tijdens het interbellum bleef de landsverdediging gebaseerd op de beide linies en werden er geen pogingen gedaan om de forten aan de eisen des tijds aan te passen. Door het rijkswegenplan en de aanleg van de Afsluitdijk kwamen er echter enkele nieuwe accessen bij die de weerstandskracht van de linies verder aantasten. Om dit te ondervagen werden bij Kornwerderzand en Den Oever kazemattencomplexen op de Afsluitdijk aangelegd. Deze kazematten waren royaal gebouwd, hadden een zware betondekking en waren van de nieuwste bewapening voorzien waardoor zij zich konden meten met de andere toendertijd in Europa gebouwde bunkers. De accessen in de Waterlinie werden versterkt met kazematten die volgens het *Voorschrift Inrichten Stellingen* (VIS) waren gebouwd. Deze VIS – kazematten waren zwaar uitgevoerd en bevatten een machinegeweer of een stuk pantserafweergeschut. Zij werden overal aan de NHW gebouwd waardoor er een ononderbroken vuur kon worden onderhouden op de kwetsbaarste plekken.<sup>14</sup> Van een gelijke weerstandskracht waren de rivier- of brugkazematten die in de jaren dertig bij de belangrijkste rivierovergangen werden gebouwd. Aan de

---

<sup>10</sup>Manfred Groß: *Der Westwall zwischen Niederrhein und Schnee-Eifel*(Keulen 1989). Manfred Grosz, *Der westwall, vom Denkmalwert des Unerfreulichem* (Keulen 1997).

<sup>11</sup>Zie hiervoor: Rudi Rolf, *Bunkers in Nederland* (Den Helder 1982); en Rudi Rolf, Peter Saal, *Vestingwerken in Europa* (zp. 1985).

<sup>12</sup> P. Vesters (red). *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003).

<sup>13</sup> H. Brand, J. Brand, *De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 1986).

<sup>14</sup> Douwe Koen, *Een onuitdoofbaar vuur. Betonnen verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie 1914-1940* (Bunnik, 1995).

terreinomstandigheden aangepast ontstonden daarvan vier standaardtypes.<sup>15</sup> In het gebied tussen Grave en de Belgische grens werd de Peel-Raamstelling aangelegd. Deze bestond uit een tankgracht met aan de westkant een wal waarop op regelmatige afstanden kleine kazematjes werden gebouwd.<sup>16</sup> De in deze linie gebouwde werkjes waren van drie types. De bekendste en meest in het oog springende daarvan was het stekelvarken, een kazematje voor een machinegeweer met drie schietgaten, dat in verschillende types werd gebouwd. Naast deze frontaal vurende kazemat kwamen er ook flankerende werkjes, de B-kazematten. Het duurst, maar zoals later ook zou blijken het meest effectief, waren de kazematten voor machinegeweer met een gietstalen koepel, type G.<sup>17</sup> De door Nederland gebouwde kazematten steken, met uitzondering van die op de Afsluitdijk, schril af tegen die van de Maginotlinie en de Westwall. Ze hebben maar enkele vertrekken en zijn bijna altijd monofunctioneel.<sup>18</sup> Ook hun aantal was bij lange na niet toereikend om een effectieve verdediging te voeren. Van een verdediging in de diepte was al helemaal geen sprake.

Tijdens de mobilisatie rees de noodzaak om snel extra versterkingen te bouwen. Dit gebeurde op een plek die al lang geen verdedigende functie meer had gehad: de uit de 18<sup>e</sup> eeuw daterende Grebbelinie. Zowel Waterlinie al Grebbelinie werden in allerlei van kazematten type G voorzien, waarbij moet worden opgemerkt dat die in de NHW zwaarder waren uitgevoerd dan die in de Grebbelinie.<sup>19</sup> In de NHW en Stelling van Amsterdam werden verder nog betonnen groepsschuilplaatsen, gebouwd, die door hun afgeschuinde dakvorm onder de naam ‘pyramide’ bekend zouden worden. Daarnaast verschenen in de Grebbelinie, langs de IJssel en Maas alsmede bij grensovergangen en in de opvang-linies langs de kanalen in Noord Nederland grote aantallen Stekelvarkens en B kazematten.<sup>20</sup> Ter completering van

<sup>15</sup> Het samenvattende werk betreffende de tussen de oorlogen gebouwde werk verscheen in 2002: H.R. Visser, S.J. van Wieringen, *Kazematten het interbellum* (Amsterdam 2002).

<sup>16</sup> De Peel-Raamstelling is goed behandeld met kaartenmateriaal in: van J.Sneep e.a., *Atlas van de Nederlandse Vestingwerken. Noord Brabant* (Zutphen 1996) 213-220. En: T. de Kruijf e.a., *Atlas van de Nederlandse Vestingwerken. Noord Limburg* (Zutphen 1998) 155-168. En in: J.S. van Wieringen, ‘De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Maaslinie en wat er van over is’ *Terugblik* 26 (1988), nr 9/10, 26-45.

<sup>17</sup> Naast deze drie standaardtypen werden nog verschillende afwijkende, maar in vorm en weerstandskracht vergelijkbare kazematjes gebouwd. Deze bevinden zich in de Peel-Raamstelling, in de linie van de Overbetuwe die van Huissen tot Bommel liep. Ook de zogenaamde Kolf-kazematten in de zuidelijke, door de Betuwe lopende verlenging van de Grebbelinie uit de Franse tijd daterende linie Ochten-de Spees vallen onder deze categorie.

<sup>18</sup> Ook in Duitsland en Frankrijk werden vergelijkbare kleine en lichte betonwerken gebouwd. Deze vormden echter niet de ruggengraat van de verdediging, zoals dat in Nederland het geval was. Bij de G-kazematten moet worden aangemerkt dat deze, door hun gietstalen koepel, het minimale schietgat en de goede camouflagemogelijkheden, door de Duitsers, blijkens hun *Denkschrift über die Niederländische Landesbefestigung* ondanks hun grootte, als zeer effectief werden beoordeeld.

<sup>19</sup> Voor een goed overzicht van de nog in deze linie aanwezige kazematten zie: B. Rietberg, *De Grebbelinie, een cultuurhistorische gids*. (Veenendaal, 2003).

<sup>20</sup> Deze komen ter sprake in *Kazematten in het interbellum*. Het best overzicht geeft echter [forten.info.nl](http://forten.info.nl). (catalogus/interbellum).

de kustverdediging werden er ook enkele bij de belangrijkste kustforten gebouwd. Deze kustverdedigingemplacements waren een geval apart. De Kustbatterijen waren al vanaf de Eerste Wereldoorlog voorzien van gebetonneerde uitkijkposten, manschappenonderkomens en munitiebunkers.<sup>21</sup> Deze waren echter niet van de hierboven genoemde standaardtypes.

De Nederlandse permanente vestingbouw kende nog een korte opleving na de Tweede wereldoorlog. In het kader van de inspanningen in NAVO-verband werden in de jaren vijftig de plannen C en D gerealiseerd, beter bekend onder de naam IJssellinie. Kern van het plan was de Waal, Rijn en IJssel door middel van afzinkbare caissons af te sluiten en zodoende een brede stromende waterbarrière te creëren. Voor de bescherming van de belangrijkste punten werden kazematten uit het interbellum hergebruikt maar ook nieuwe gebouwd. Dit waren ingebetonneerde tanks en opstellingen voor luchtdoelgeschut. Daarnaast kwamen er bij Olst, Arnhem en Nijmegen commando-en hospitaalbunkers tot stand. De linie bleef tot 1968 in gebruik.<sup>22</sup>

### Atlantikwall

Niet alleen het Nederlandse leger bouwde bunkers. Kort na het begin van de bezetting en na het afblazen van de invasie van Engeland werd er besloten tot het fortificeren van de Europese westkust om een eventuele invasie af te slaan, of in ieder geval zodanig te bemoeilijken dat deze vrijwel onmogelijk zou worden. De naam van deze verdedigingslinie werd *Neue Westwall*, later *Atlantikwall*.<sup>23</sup>

De Atlantikwall besloeg ook het Nederlandse kustgebied. In mei 1942 begon het werk aan een omvangrijke verdediging van de kuststrook. Bijzondere aandacht kregen daarbij strategisch belangrijke punten als havens en riviermonden. De verdediging werd georganiseerd als een serie losse, alzijdig verdedigbare en elkaar ondersteunende steunpunten. Zij werden, in opklimmende volgorde van belang met *Widerstandsnest*, *Stützpunkt*, *Stützpunktgruppe*, en *Verteidigingsbereich*, (na 1944 *Festung*) aangeduid. *Stützpunkte* en *Widerstandsnester* konden worden gebundeld tot een *Stützpunktgruppe*. Zo'n *Gruppe* lag bij

---

<sup>21</sup>Het standaardwerk over de Nederlandse kustverdediging is: J.R. Verbeek, *Kustversterkingen 1900-1940; De planning en constructie van Nederlandse kustforten en batterijen* (Haarlem 1989). De in Noord Holland gelegen werken worden behandeld in: Provinciaal bestuur van Noord Holland, *Historische verdedigingswerken in Noord Holland 1915-1940* (Haarlem, 1990).

<sup>22</sup> J.R. Beekmans, C. Schilt, red. *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie* (Utrecht 1997). en: E.C. De Reijer, *De IJssellinie 1950-1968*. (Zwolle 1997).

<sup>23</sup> Voor de Atlantikwall zie bijvoorbeeld: K. Mallory, *Architecture of aggression*, . Of: Rolf, Rudi; *Der Atlantikwall: Perlenschnur aus Stahlbeton* (Beesterzwaag, 1983). Atlantikwall in Nederland: Rudi Rolf, *Bunkers in Nederland* (Den Helder 1982).

belangrijke strategische objecten zoals havens en vliegvelden en moest voor tanks onneembaar zijn. Daarom was zij voorzien van tankhindernissen zoals grachten, tankmuren en de van de *Westwall* bekende *Drachenzähne*. De belangrijkste *Gruppen* werden tot *Verteidigungsbereich* opgewaardeerd. Nederland kende er vier: die van Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen. Deze waren behoudens die van Den Helder, voorzien van een zwaar versterkt *Kernwerk* dat net zoals de middeleeuwse donjon, het laatste steunpunt van de verdediging vormde. De *Verteidigungsbereiche* en de daartussen gelegen steunpunten van een lagere orde vormden de samen de kustverdediging. Ze waren echter ook van de landzijde uitstekend te verdedigen.<sup>24</sup> Om de verdediging in de diepte nog verder uit te bouwen kwamen er twee meer landinwaarts gelegen stellingen bij: de *Vordere* en *Hintere Wasserstellung*. In 1944 kwam langs de westgrens van Noord Brabant de Eendracht- stelling tot stand en werd met de aanleg van de grotendeels de Grebbelinie volgende *Pantherstellung* begonnen.<sup>25</sup> In Utrecht waren de commandostaven van de legeronderdelen gevestigd waardoor in en om de stad enkele grote Duitse bunkers werden gebouwd.<sup>26</sup>

Binnen de verdediging was er sprake van een verregaande specialisatie. Er waren bunkers van de marine, waarbij vooral de reusachtige U boot-, Schnellboot- of Torpedobunker opvallen, maar ook van de landmacht. Hoewel de zware kustbatterijen het meest in het oog sprongen was de diversiteit van functies en bunkerontwerpen enorm: Wapenopstellingen, munitiebergplaatsen, woon-schuilplaatsen, comandoposten, verbindingsposten en objecten met een ondersteunende functie zoals bijvoorbeeld hospitaalbunkers, waterbunkers of geschutremises. Daarnaast was er een bonte verscheidenheid aan veldversterkingen aanwezig, variërend van lichte kazematten tot gebetonneerde loopgraven. Ook werden er vele kilometers betonnen tankhindernis aangelegd. Dankzij de snelle ontwikkelingen op het gebied van de wapentechniek moesten de verdedigingswerken gedurende de loop van de oorlog steeds worden aangepast. Daardoor kreeg de Atlantikwall het karakter van een reusachtige, zich aan de eisen van de tijd aanpassende verdedigingsmachine van beton en staal.

De werken werden in verschillende sterkten gebouwd. De meest duurzame, behoorden tot de categorie *Ständiger Ausbau in Stahlbeton*, of *Vollfestungsmässiger Ausbau*. Ze werden in drie sterktes, A, B, en B1, gebouwd met wanddikten van respectievelijk drie en een half,

---

<sup>24</sup> Naast overzichtswerken kwam er specialisatie op gang: Voor Den Haag: H.F. Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag*. (Den Haag 1995). Voor Hoek van Holland: H. Sakkers, *Hoek van Holland, een parel aan de nieuwe waterweg* (Middelburg 1992), Voor IJmuiden: Hans Hoevens en Ruud Pols, *Landfront IJmuiden*. (IJmuiden 2002).

<sup>25</sup> Rudi Rolf, Hans Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland* (Middelburg 2005) 9.

<sup>26</sup> Hans Sakkers, *Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de stad Utrecht*, (z.pl. 2001).



twee en anderhalf meter gewapend beton. De daaropvolgende categorie, *Verstärkt Feldmässiger Ausbau in Beton* (VF) werd in de sterktes a, a *Verstärkt* en b uitgevoerd. Dit resulteerde in wanddiktes van respectievelijk, een, anderhalf en twee meter staalbeton. De laagste categorie was die van *Feldmässiger Ausbau* (FA). Hierin werden verschillende materialen toegepast, variërend van beton tot bakstenen.

De Atlantikwall was de laatste grote bunkerlinie en tevens de meest uitgebreide. De Europese dimensie staat een vergelijking toe met de Romeinse limes en de Franse inspanningen het continentale stelsel door middel van een omvangrijk vestingbouwprogramma kracht bij te zetten.<sup>27</sup> De enorme grootte en veelzijdigheid van de gebouwde versterkingen was ongeëvenaard waardoor de Atlantikwall met recht als het hoogtepunt van de lange ontwikkeling van versterkingsbouw kan worden gezien.

### Waardering

Wat valt er aan de hand van dit korte overzicht te zeggen over de bunkers op het Nederlandse grondgebied? Allereerst dat er een grote verscheidenheid aanwezig is en dat ze over het hele land verspreid zijn. Bunkers zijn meestal in linies gegroepeerd, waarvan sommigen, zoals de Stelling van Amsterdam en de Hollandse Waterlinie structuren waren die al ver vóór het verschijnen van de bunkers bestonden. Hier completeren en versterken de nieuwe verdedigingswerken de bestaande structuur. Andere linies ontleen hun bestaansrecht juist aan het verschijnen van bunkers. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de Peel-Raamsteling en de ijle linies van stekelvarkentjes, B-en G-kazematten langs Maas en IJssel en natuurlijk de werken op de Afsluitdijk. Rivierkazematten beschermden de belangrijkste overgangen en vormden zodoende een bijzonder ijle linie langs de rivieren. Een tussenvorm is de Grebbelinie, die immers pas door het verschijnen van bunkers na lange tijd verwaarloosd te zijn geweest zijn functionaliteit terugkreeg. De bunkerlinie bij uitstek was natuurlijk de Atlantikwall, die de gehele Nederlandse kust in beslag nam. Het verschil tussen solitaire, bunkers, in bunkerlinies voorkomende, en bestaande linies complementerende bunkers lijkt onbeduidend, maar is voor een studie naar de oorzaken van hun bescherming beslist niet zonder betekenis.

---

<sup>27</sup> Hieraan dankt Den Helder bijvoorbeeld zijn bestaan. Zie hiervoor het overzichtswerk: Philippe Prost, *Les Forteresses de l'Empire. Fortifications, villes de guerre et arsenaux napoléoniens* (Parijs 1991).

Dat geldt vooral voor bunkers die in al bestaande linies gebouwd werden, in de NHW en de Stelling van Amsterdam. Bunkers fungeerden vooral als completering van al bestaande verdedigingsstructuren met het doel deze aan de eisen van de tijd aan te passen. Het systeem van fort en inundatievlakten vormde ook na die modernisering de kern van de verdediging en bleef bepalend voor het karakter van de linies. Bij de cultuurhistorische waardepaling werden juist deze aspecten steeds weer beklemtoond.<sup>28</sup> Beide linies wonnen gedurende de jaren negentig sterk aan betekenis en de Stelling werd zelfs door de Unesco tot werelderfgoed verklaard. Hierdoor konden de daarin aanwezige bunkers als het ware automatisch meeliften op de grootschalige bescherming die deze uitgestrekte samenhangende militaire landschappen ten deel viel.<sup>29</sup> Omdat deze scriptie uitdrukkelijk slechts de oplevende belangstelling voor bunkers wil beschrijven en verklaren, worden de in deze linies staande betonnen kazematten en groepsschuilplaatsen buiten beschouwing gelaten en concentreert het onderzoek zich vooral op volledig uit bunkers bestaande linies. Men kan de Grebbelinie, die immers uit het einde van de 18<sup>e</sup> eeuw dateerde en zijn kracht ook in 1940 ontleende uit de door die structuren mogelijk geworden inundaties om die reden als twijfelachtig aanmerken. Omdat de linie reeds lang in onbruik was geraakt en slechts door de in allerijl tijdens de mobilisatie gebouwde bunkertjes weer voldoende weerstandskracht kreeg, is deze (hoewel oorspronkelijk stammend uit de 18<sup>e</sup> eeuw) , evenals de Peel-Raamstelling als een twintigste-eeuwse verdedigingslinie aan te merken. De in deze linie gebouwde bunkers zullen in de volgende hoofdstukken dan ook meerdere malen ter sprake komen.

Naast dit onderscheid in oude en nieuwe linies is het meest opvallende verschil natuurlijk dat bunkers twee verschillende bouwheren hebben: Nederlandse en Duitse. Er werd al aangeduid dat met de Atlantikwall, als belichaming van dé bunkerlinie bij uitstek, het zenit van de permanente versterkingsbouw werd bereikt. Een vergelijking van de producten van die beide bouwheren valt dan ook niet in het voordeel van de Nederlandse uit.

Nederlandse kazematten waren kwalitatief, met uitzondering van de werken op de Afsluitdijk en misschien de VIS- en de rivierkazematten, inferieur aan de Duitse, Franse, Tsjechische en Belgische werken. Hoewel het niet alleen aan deze verdedigingswerken lag dat de Nederlandse krijgsmacht in mei 1940 zo snel capituleerde, kan wel worden gesteld dat de Nederlandse betonnen verdedigingswerken in Europees perspectief bepaald niet erg hoog scoren. Een korte vergelijking illustreert die verschillen al afdoende. De wanddiktes van de

---

<sup>28</sup> Chris Will, *Sterk Water. De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002) 127-142.

<sup>29</sup> Stuurgroep nationaal project Nieuwe Hollandse waterlinie, *Panorama Krayenhoff. Voorontwerp linieperspectief. Ruimtelijk perspectief Nieuwe Hollandse waterlinie*. Utrecht, 2002. Voor de stelling van Amsterdam: P. Vesters (red), *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de Hoofdstad*. (Utrecht 2003).

zwaarste Nederlandse bunkers, die bij Kornwerderzand, zou vanuit Duitse optiek slechts als *Verstärkt Feldmässig* worden getypeerd. De stekelvarkens, B-en G-kazematten komen zelfs in de categorie *Feldmässiger Ausbau* terecht. Ook de geringe grootte en de beperkte functionele differentiatie doen de Nederlandse werken in vergelijking met die van de Atlantikwall in het niet verzinken. De grootte en uitvoering van de Duitse bunkers reduceert de Nederlandse werken, met uitzondering van die in Kornwerderzand, dan ook bijna tot veredelde veldversterkingen.<sup>30</sup> Voor een onbevangen architectuurhistoricus of bunkeronderzoeker zou de voorkeur dan ook onmiddellijk naar de Duitse werken uitgaan.<sup>31</sup>

Bunkers van zowel Nederlandse als Duitse afkomst speelden een belangrijke rol in de Nederlandse geschiedenis. De Nederlandse kazematten getuigen van de strijd in de meidagen van 1940 en de snelle nederlaag van het Nederlandse leger. Van de Duitse kan worden gezegd dat ze juist getuigen van de lange duur van de bezetting. De Atlantikwall was bepaald geen propagandalinie, zoals wel wordt opgemerkt.<sup>32</sup> Ze dicteerde immers in hoge mate het verloop, en was daardoor ook voor het verloop van de oorlog in Nederland van groot belang. Zonder de immense verdedigingswerken bij Calais zou de invasie immers waarschijnlijk nooit in het voor iedereen onverwachte Normandië hebben plaatsgevonden. Ook onttrok de linie door de automatisering van de verdediging soldaten aan de verdediging van het westen, die daardoor aan het Oostfront konden worden ingezet. De strijd aan de Schelde, waarbij door de aanwezigheid van sterke Duitse verdedigingswerken het eiland Walcheren onder water werd gezet toont de betekenis voor de Nederlandse krijgshistorie misschien wel het duidelijkst aan.

Er zijn dus zijn goede gronden om bij het categoriseren van bunkers naar hun bouwheren niet alleen hun afkomst, maar ook hun kwaliteit te waarderen. Er is daarbij een goede reden om te stellen dat bij een beschouwing van de op Nederlands grondgebied gebouwde bunkers de Duitse in alle opzichten net zo belangrijk zijn als de Nederlandse. Het zou zelfs beslist niet overdreven zijn om daarbij aan te merken dat de Duitse veel interessanter zijn.

---

<sup>30</sup> R. Rolf, *Het duitse fortificatie-ontwerp* (Beetsterzwaag 1985)30.

<sup>31</sup> Its casemates and observation-posts stand out, (...)together with submarine-bunkers as the most formidable 'architectural' military construction of the 1939-1945 war'.<sup>31</sup> in: K. Mallory, *Architecture of aggression*, 244.

<sup>32</sup> Het was lange tijd, zeker gezien het succes van de geallieerde landing in Normandië, *bon ton* de Atlantikwall als een propagandalinie te zien. Gezien de propagandistische werking die de linie op het bezette Europa vervulde valt daar zeker iets voor te zeggen. Gezien het verloop niet.

## **1979-2008: De ontdekking van het gebouwde verleden.**

Uit het voorgaande hoofdstuk is gebleken dat bunkers de laatste fase vertegenwoordigen van de ontwikkeling van permanente vestingbouw. Ze zijn te onderscheiden naar afkomst, Nederlands of Duits, maar ook naar ligging. Bunkers kunnen solitair voorkomen, maar zijn meestal gegroepeerd in linies. Binnen die linies kan er een onderscheid gemaakt worden tussen linies die later werden gecompleteerd met bunkers, en linies die in de twintigste eeuw werden aangelegd en vrijwel compleet uit bunkers bestaan. Tenslotte werd er op gewezen dat er goede gronden zijn om Duitse bunkers als interessanter dan Nederlandse te waarderen.

Het vorige hoofdstuk werd mogelijk gemaakt door de grote hoeveelheid literatuur die er de afgelopen 28 jaar in Nederland over bunkers is verschenen. In die periode vond er een belangrijke kentering in de omgang met bunkers plaats. In 1980 vond men bunkers in het weiland, maar niet in de boekwinkel. Anno 2008 vindt men ze nog steeds in weiland, maar ook in de boekhandel. Ook worden ze niet meer gesloopt, maar soms zelfs zorgvuldig gekoesterd, getuige de plaatsing van enkele op de monumentenlijst.

In dit hoofdstuk wordt de vraag naar het verloop van het onderzoek behandeld. Hoe werd het gebouwde verleden ontdekt? Wie begonnen het onderzoek en hoe kwam de kennis die heden ten dage bestaat tot stand? Gezien de huidige koestering van veel bunkers is de vraag naar hun beschermingsgeschiedenis even belangrijk. Welke personen, groepen of omstandigheden bespoedigden de bescherming van bunkers? De combinatie van die vragen brengt de belangrijkste onderzoekers voor het voetlicht en laat tevens zien welke instanties zich met het fenomeen bunker bezig begonnen te houden.

Naast het presenteren van de belangrijkste spelers en het tonen van enkele voorwaarden die voor bescherming van essentieel belang waren wordt er ook op de relatie tussen beide gebieden ingegaan. De vergelijking tussen weiland en boekwinkel impliceert immers een scheiding. Het boek resultaat van onderzoek, kan immers onopgemerkt in en boekenkast blijven staan, een bunker kan dat niet. Zichtbaar in het landschap is die onlosmakelijk deel van het publieke domein. Onderzoek kan zodoende als een privé zaak worden aangemerkt, maar bescherming van objecten kan als een publieke zaak.. In dit hoofdstuk wordt daarom ook de vraag gesteld hoe onderzoek werd vertaald in bescherming.

Hoe was de aansluiting tussen het privé domein van het onderzoek en het publieke domein van bescherming?

### **1980: De persoonlijke ontdekking van het verleden.**

In 1979 verscheen het boekje *Duitse Bunkers in Nederland* van de hand van de architectuurhistoricus Rudi Rolf. In dit kleine boekje werd voor het eerst een overzicht gegeven van de op Nederlands grondgebied aanwezige bunkers van de Atlantikwall. Het was voornamelijk gericht op het duingebied en had tot doel een ordening in de schijnbaar willekeurige hoeveelheid beton te geven door de basisontwerpen aan de hand van de Duitse typologie zó te rangschikken dat ‘de in bunkers geïnteresseerde een in de duinen aangetroffen bunker of bunkerrest kan thuisbrengen, en zich zodoende enig idee kan verschaffen omtrent de militaire functie van het gebied, waarin de bunker staat’.<sup>33</sup>

Dat was een mooi initiatief, maar bestonden die geïnteresseerden eigenlijk? Zij waren zeker aanwezig maar leidden, in vergelijking met nu, een verborgen bestaan en haalden zelden de pers. Een gelukkig toeval wil echter dat ook het voormalige tieneridool Johnny Lion een van die liefhebbers was, en hij haalde de pers wél. In 1983 vertelde hij, losjes met een camera onder de arm poserend bij een Duitse bunker, in een interview in het *Algemeen Dagblad* over zijn passie voor de voormalige Duitse verdedigingswerken.<sup>34</sup> De als ‘lyrisch’ beschreven Johnny draafde als ‘een dolle hond’ door het duinlandschap, waar hij meewarige blikken kreeg van een duinopzichter die ‘niet kan begrijpen dat er mensen zijn die zich voor bunkers interesseren’. Johnny had systematisch de hele kuststrook afgewerkt om met zijn camera vast te leggen wat er nog te zien was. Die ijver was noodzakelijk want hij beklagde zich over het vrijwel volledig ontbreken van literatuur over een onderwerp waar ‘zo veel mensen in geïnteresseerd zijn’. Uit een oude plastic zak haalde hij een beduimd boek dat hij al ‘tientallen keren heeft doorgebladerd’ en toonde het trots aan de verslaggever.<sup>35</sup> Die vond het ondanks als die geestdrift maar een ‘sombere hobby’. Hoe somber die hobby dan ook

---

<sup>33</sup> Rudi Rolf, *Duitse bunkers in Nederland* (Amsterdam 1979).

<sup>34</sup> Herman van Amsterdam, ‘In bunkers zit leven en kleur’, *Algemeen Dagblad*, 13 augustus 1983, 27.

<sup>35</sup> Het betrof het boek *Bunker Archeologie* van Paul Virillio. Er waren vóór 1980 al enkele werken over de Atlantikwall verschenen, maar alleen in het buitenland. Een van die werken was het boek dat Johnny toonde, een ander was bijvoorbeeld het in hoofdstuk 1 al ter sprake gekomen boek *Architecture of aggression* van Mallory.

mocht zijn, er bestond een publiek voor studies over bunkers, al leidde dat nog een verborgen bestaan.

Rolf's werk kwam niet zozeer voort uit een bevlogenheid á la Johnny Lion, maar getuigde van een meer wetenschappelijke interesse. Zijn belangstelling voor bunkers ontstond tijdens zijn studie als architectuurhistoricus, waardoor hij in contact kwam met de in de jaren zeventig opvlammende interesse voor 'architecture without architects', waarvan het boek van Mallory een van de producten was. Hij besloot zich op het gebied van de militaire architectuur, en dan in het bijzonder de Duitse werken van de Atlantikwall, te specialiseren.<sup>36</sup> Zijn eerste boek werd gevolgd door het in 1982 verschenen *Bunkers in Nederland*, waarin ook Nederlandse werken werden behandeld.

De lezer werd daarin aan de hand van de militair-tactische inzichten die inzichten die tot de bouw van de duizenden bunkers hadden geleid vertrouwd gemaakt met deze bouwwerken. Er werd tot doel gesteld verandering te brengen in het feit 'dat bunkers anno 1982 door de lange afwezigheid van literatuur nog als een vreemde groep gebouwen worden gezien'. Een onbekendheid 'die nog wordt versterkt door de aard en de staat van de nog in Nederland aanwezige bunkers'. Veel mensen zien bunkers nog als 'Duits', zonder te weten dat ook Nederlanders in het interbellum bunkers hebben gebouwd. Dat leidde ertoe 'dat bunkers als een gesloten groep objecten worden gezien. (...) Verschillen in afkomst, vorm, grootte, kortom het historische aspect worden veronachtzaamd. Een bunker is een bunker'.<sup>37</sup> Een belangrijke verdienste van Rolf was dat hij als eerste met die onwetendheid afrekende en bunkers op een wetenschappelijke wijze benaderde. Hij beschouwde Duitse bunkers als de laatste voorbeelden van permanente versterkingsbouw in Europa waarvoor de waardering dan ook niet zou moeten afwijken van die voor andere vestingwerken of de Romeinse limes. Hiermee gaf hij ze het cultuurhistorisch neutrale gezicht dat voor serieus onderzoek zo belangrijk zou gaan worden. Binnen die context demonstreerde hij dat bunkers niet als geïsoleerde objecten, maar juist in groepsverband moeten worden gezien. Juist hun onderlinge afhankelijkheid verschaft immers inzicht in de functionaliteit van de schijnbaar geïsoleerde bouwwerken. Een andere verdienste van Rolf was dat hij met betrekking tot de Duitse bunkers een *typologie* ontwikkelde. Bunkers zijn er in soorten en maten, maar aan die ogenschijnlijk willekeurige variatie er lag een duidelijke systematiek ten grondslag. Door archiefonderzoek en latere analyse kon een samenhangend systeem gemaakt worden aan de hand waarvan Duitse bunkers konden worden herkend. Dit systeem, dat wordt verduidelijkt in

---

<sup>36</sup> Interview Rudi Rolf. Middelburg 8 maart 2008.

<sup>37</sup> Rudi Rolf, *Bunkers in Nederland* (Den Helder 1982). 5-6.

het boek *Typologie* en waarop in deze scriptie niet verder inhoudelijk zal worden ingegaan, maakt het mogelijk een willekeurige bunker in de duinen te herkennen en te benoemen. Dat is niet alleen leuk voor enthousiaste wandelaars, maar heeft ook andere functies. Door naar typologie te inventariseren kan immers in één oogopslag de zeldzaamheid van een bunker worden bepaald. De beschrijving ‘bunker met afgeronde hoeken, maten zus-en zo, twee binnenruimtes en twee ingangen’ is immers heel wat minder eenduidig dan het korte en krachtige *Doppelgruppenunterstand 622*, of kortweg 622.<sup>38</sup> Deze typologie bracht voor het eerst orde in het Duitse bunkerbestand en wordt door sommigen ook wel als de ‘steen van Rosette’ voor de bestudering van met name de Atlantikwall gezien.<sup>39</sup> Bunkers bleven het object van onderzoek en publicatie. In 1984 schreef hij voor een breed publiek een reisgids langs betonnen verdedigingswerken in Europa.<sup>40</sup> Een jaar later zou hij promoveren op een onderzoek naar het Duitse fortificatieontwerp.<sup>41</sup> Rolf werkte enige tijd samen met Peter Don. Don kwam via de kunstgeschiedenis met de architectuurgeschiedenis in contact en werkte met Rolf samen ten behoeve van Rolf’s promotie. Zijn interesse kwam voort uit de ‘volstreekte nutteloosheid’ van de werken. Hoewel die ook iets met ruïneromantiek te maken had, waren ‘voor mij die dingen in de eerste plaats symbolen van de vergeefsheid van menselijke activiteiten’.<sup>42</sup> Het belang van Rolf kan moeilijk overschat worden. Hij was een pionier in de waarste zin van het woord en zijn werk legde een stabiel fundament voor serieus bunkeronderzoek dat vele anderen zou inspireren.<sup>43</sup>

Temidden van die anderen moet vooral Hans Sakkers genoemd worden. Hij raakte bevriend met Rolf, en onder invloed van deze leermeester ging hij zich bezighouden met de studie naar de verdedigingswerken van de Atlantikwall. Dat resulteerde in een reeks van boeken waarin nauwgezet de bouwgeschiedenis á la Rolf werd beschreven. Sakkers richtte zich aanvankelijk op de Atlantikwall in Zeeland, maar schreef later over de objecten van de linie buiten deze provincie. Hoewel Sakkers bunkers eveneens neutraal en wetenschappelijk benaderde, was zijn passie sprekender dan bij Rolf. Hij vindt bunkers ‘prachtig’ en ‘mooi’, en

---

<sup>38</sup> Rudi Rolf, *Typologie du mur de l’atlantique/ Atlantikwalltypenheft/Atlantikwal-bunkertypen* (Beetsterzwaag 1988).

<sup>39</sup> Interview Neissingh. 11 maart 2008. De typologie heeft gezorgd voor een jargon dat voor buitenstaanders vaak moeilijk te begrijpen is. Hans Sakkers merkte dan ook op dat hierdoor het gevaar bestaat dat er een soort van vervreemding met de buitenwereld ontstaat.

<sup>40</sup> Rudi Rolf, Peter Saal, *Vestingwerken in West-Europa*. (zp. 1985).

<sup>41</sup> Rudi Rolf, *Het Duitse fortificatie-ontwerp* (Beetsterzwaag 1985).

<sup>42</sup> Jan Jongschaap, ‘bunkers’ *Provinciale Zeeuwsche Courant* 9-03-1985.

<sup>43</sup> Rolf maakt gebruik van de archieven van de sectie krijgsgeschiedenis te Den Haag, maar vooral van dat van het *Bundesmilitärarchiv* te Freiburg Breisgau. Vooral in dit laatste zijn de meeste stukken aangaande de landsverdediging te vinden en liggen bunkerplannen opgeslagen. Ook gebruikte hij het materiaal van het voormalige Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) waarin beschrijvingen van de door de Duitse bezetter gebouwde fortificaties werden opgeslagen.

kon en kan lyrisch over deze bouwwerken vertellen. Niet alleen deze schoonheid maar ook het verlaten en geheimzinnige karakter vormden voor hem aanleiding om zich tot de studie van bunkers te bekennen. Sakkers gepassioneerde bracht hem al snel in contact met de pers, en hij ontwikkelde zich dan ook tot een vurig pleitbezorger voor het behoud van bedreigde betonnen vestingwerken. Rolf en Sakkers bleven publiceren, hetgeen resulteerde in een omvangrijk oeuvre aangaande de Duitse verdediging van Nederland en Europa.<sup>44</sup>

Een pionier die buiten Rolf en Sakkers om opereerde was C.J.N. Neissingh. Zijn belangstelling kwam voort uit de aanwezigheid van de restanten van de Duitse verdediging in duinen, waar hij als kind al speelde. In zijn latere carrière als militair kwam hij in contact met het archief van het Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV). Dit was kort na de oorlog ontstaan door de wens inzicht te krijgen in de Duitse militaire infrastructuur. Het was in de jaren zeventig in onbruik geraakt en bevond zich ten tijde van Neissingh's bezoek in een zeer slechte conditie. Het stond zelfs gedeeltelijk onder water. Neissingh trok zich het lot van het archief aan en besloot tot redding over te gaan. Doel van de redding was het archief fysiek te conserveren en het weer toegankelijk te maken. Hierdoor bleef een schat aan materiaal over de Duitse verdediging bewaard. Tevens was deze actie de aanleiding tot de oprichting van de *Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland vanaf 1915 (WVN)*.<sup>45</sup>

De belangstelling voor bunkers was in Nederland rond 1980 aanwezig, maar speelde zich in het verborgene af. Enkele pioniers zetten deze objecten op de cultuurhistorische kaart en begonnen met systematisch onderzoek waardoor zij het fundament legden voor het geheel aan kennis dat thans over bunkers bestaat. Het is opvallend dat hun onderzoek een privé karakter droeg en zich vooral richtte op Duitse bunkers. Hun beweegredenen waren divers, en varieerden van architectuurhistorische interesse tot een haast romantische gepassioneerdeheid. Desondanks bleef hun aanpak nuchter en wetenschappelijk. De bunker als neutraal studieobject stond centraal.

Tot nu toe is slechts het onderzoek naar bunkers aan de orde geweest. De vertaling naar behoud zou anderen aantrekken. Hoewel Rolf zich voornamelijk bezighield met studie wijdde hij toch een korte paragraaf aan het behoud. Omdat dit de eerste gedrukte bron was die daar gewag van maakte en deze later bovendien nog vaak zou worden geciteerd doe ik dat

---

<sup>44</sup> De Nederlandse onderzoekers publiceerden ook in het buitenland. Zo schreef Rolf, naast de aandacht voor de *Westwall* in zijn dissertatie, ook een Duitse boeken over de Atlantikwall: R. Rolf, *Perlenschnur in Stahlbeton* (Beetsterzwaag 1983), en: Rudi Rolf, *Der Atlantikwall: die Bauten der deutschen Küstenbefestigungen 1940 - 1945*. (Osnabrück 1998), alsmede een hoofdstuk aangaande de Nederlandse landsverdediging in het boek over de *Westwall*: Groß, Manfred; Rohde, H.; Rolf, R., *Der Westwall. Vom Denkmalwert des Unerfreulichen. Band I + II*. (Keulen 1997).<sup>44</sup> Ook Sakkers publiceerde in Duitsland. Een mooi voorbeeld hiervan is: Hans Sakkers, *Flaktürme Wien, Berlin, Hamburg* (zp. 1998).

<sup>45</sup> Interview C.J.N. Neissingh, 11 maart 2008.



hier ook: *‘In tegenstelling tot fortificaties uit vroeger tijden mogen de op Nederlandse bodem gebouwde twintigste-eeuws Nederlandse en Duitse bunkers niet verheugen in een belangstelling van officiële zijde, die erop gericht is het eventuele behoud van deze werken te overwegen’ (...) Weliswaar zijn er nog dozijnen losse bunkers ter plekke aanwezig; geheel intacte complexen die de functie of functies van de bunkers illustreren zijn nauwelijks meer te vinden.(...)Het is aan de betreffende gemeenten en verenigingen, die zich met het behoud van historische vestingwerken bezighouden, om de waarde van de bunkercomplexen te onderkennen’.*<sup>46</sup>

### **De jaren tachtig: Menno van Coehoorn en de aarzelende acceptatie van het nieuw ontdekte verleden.**

Rolf's pionierswerk leidde tot kennis, maar die stond in schril contrast met de inspanningen die er rond 1980 voor het behoud van bunkers werden gedaan. Zoals opgemerkt was de officiële aandacht voor deze objecten rond 1980 vrijwel nihil. Het aantal door Rolf genoemde ‘verenigingen’ was ietwat optimistisch, want dat beperkte zich tot één, en de gemeenten speelden nog niet zo’n grote rol bij de bescherming van monumenten, laat staan van de op hun grondgebied aanwezige bunkers.

De enige groepering die zich rond 1980 met militair erfgoed bezighield was de Stichting Menno van Coehoorn (MVC). De stichting werd opgericht in 1932 als reactie op de dreigende sloop van de vestingsteden Naarden en Willemstad. Deze vestingsteden verloren in 1926 hun militaire functie en werden door defensie afgestoten. Het lag in de lijn der verwachtingen dat hun vestingwerken hetzelfde lot zouden ondergaan als die van de andere vestingsteden in de negentiende eeuw.<sup>47</sup>

MVC ontwikkelde zich tot dé belangenbehartiger van historische vestingwerken in Nederland. Zij verzamelde informatie in haar documentatiecentrum en onderhield contacten met gemeenten en de rijksdienst voor Monumentenzorg (RDMZ) om op sloopplannen te attenderen en deze zo mogelijk te voorkomen. De stichting hield zich niet alleen bezig met behoud, maar stimuleerde ook publicaties op het gebied van militaire architectuur. Een bijzondere plaats neemt de *Atlas van de Nederlandse verdedigingswerken* daarbij in, omdat

---

<sup>46</sup> Rolf, *Bunkers in Nederland* 149.

<sup>47</sup> De opheffing, in 1926, van de vestingen Naarden en Willemstad als verdedigingswerken in zin der wet is “de directe aanleiding geweest tot het vormen van een comité tot het bevorderen van het behoud van de vestingen (...) als monument van geschiedenis en kunst, een comité waaruit vijf jaar later de stichting Menno van Coehoorn is ontstaan”. *Jaarverslag* 1956 geciteerd in: H.J. van Welsen, ‘Na 75 jaar’ *Saillant* 4 (2008) 5-14. 6.

het de eerste, zij het naar huidige maatstaven onvolkomen, inventarisatie van de zich op Nederlands grondgebied bevindende verdedigingswerken was.<sup>48</sup> De Stichting hield zijn leden op de hoogte van allerlei activiteiten door middel van jaarverslagen en vanaf 1973 met de *Jaarboeken*. Deze *Jaarboeken* waren tevens een publicatiemogelijkheid voor vestingbouwkundige artikelen van allerlei aard. Vanaf 1992 werden zij vervangen door het *Kwartaalbericht*, dat in 1996 omgedoopt werd tot de *Saillant*.<sup>49</sup> Deze uitgaven vormden het enige gespecialiseerde tijdschrift op vestingbouwkundig gebied. Waar het de vertaling van onderzoek naar vestingwerken naar bescherming en publicatie betrof bezat MVC een sleutelpositie. Wilde men op dat gebied iets bereiken dan was het onvermijdelijk dat men met deze organisatie in aanraking zou komen. Hoewel de belangstelling voor bunkers zich sinds 1979 ook in Nederland duidelijk begon te manifesteren was het bepaald niet zo dat de bescherming van bunkers direct juichend door MVC op de agenda zou worden gezet. Eerder reageerde de Stichting traag en ontwijkend waar het deze zojuist ontdekte categorie vestingwerken betrof.

In 1977 verschenen bunkers de eerste keer in een *Jaarboek*. Het ging daarbij om de vraag of er ook bunkers in de *Atlas* zouden moeten worden opgenomen. Het antwoord op die vraag werd in het midden gelaten, maar wel werd er vermeld dat zoiets slechts onder bepaalde condities zou kunnen plaatsvinden: ‘Er zal in ieder geval een keuze moeten worden gedaan, m.a.w. slechts bepaalde stellinggedeelten of sectoren zullen nader worden beschreven of worden uitgebeeld. Bij het kiezen zal mede een rol spelen of de versterkingen nog herkenbaar aanwezig zijn en of er in 1940-1945 gevechtshandelingen hebben plaats gevonden’.<sup>50</sup> Die signalering bleef echter nog lang zonder gevolgen en aan de opmerking moet dan ook slechts een cosmetische waarde worden toegekend.<sup>51</sup> Dat bunkers rond die tijd nog geen rol van betekenis speelden bleek ook uit het verschijnen in 1978 van een onder auspiciën van MVC uitgegeven boekje over de Grebbelinie. Daarin worden wel de laat 18<sup>e</sup> eeuwse aardwerken behandeld, maar van de talloze, juist in Mei 1940 zo belangrijke, bunkertjes werd nog geen gewag gemaakt.<sup>52</sup> Ook een interne brief van twee stichtingsleden toonde de grote onbekendheid met het fenomeen bunker aan, toen daarin werd gevraagd ‘wat die bunkertjes

---

<sup>48</sup>W.H. Schukking e.a., *Atlas Historische vestingwerken in Nederland* (z.p. 1951-1970). De *Atlas* bestond uit in kaftjes gevatte delen die losse kaarten en boekje met beschrijvingen bevatten.

<sup>49</sup> H.J. van Welsen, ‘Na 75 jaar’ *Saillant* 4.

<sup>50</sup> *Jaarboek* 1977, 75.

<sup>51</sup> Bunkers kwamen de al genoemde *Atlas* niet voor. Ondanks de pogingen de *Atlas* te vernieuwen zou het eerste deel ‘nieuwe stijl’ pas in 1996 verschijnen: J. Sneepe e.a., *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland. Noord Brabant* (Utrecht, 1996). Daarin werd overigens wél een uitgebreide beschrijving van de in die provincie liggende bunkers opgenomen.

<sup>52</sup> J.C.T. van Blommestein, *De Grebbelinie* (Alkmaar 1978).

bij Weesp eigenlijk zijn'<sup>53</sup> In het *Jaarboek* van het jaar 1979 stond een artikel van Rudi Rolf. Hij signaleerde het ontstaan van 'bunkerclubs' in Engeland en Frankrijk die zich bezig hielden met het behoud en onderzoek van modern militair erfgoed en hoopte dat dit in Nederland ook binnen afzienbare tijd zou gebeuren. Hij hield zich dan ook van harte aanbevelen voor commentaren op dit artikel.<sup>54</sup> Desondanks drongen Rolf's ijver en het ontstaan van clubs in Engeland en Frankrijk niet snel binnen de gelederen van MVC door en de volgende jaren bleef het wat betreft bunkers stil in de *Jaarboeken*.

In 1992 bestond de Stichting 50 jaar. Ter gelegenheid daarvan werd een tentoonstelling georganiseerd in het Rijksmuseum waardoor vestingwerken voor een groot publiek onder de aandacht werden gebracht. Naast de vestingsteden en Nederlands klassieke verdedigingsmiddel water kwam ook voor het eerst de 'jongere versterkingskunst', bunkers dus, aan bod. Voor de tentoonstelling werd een catalogus gemaakt die ook in boekvorm verscheen. In dit boek werd een door Rolf geschreven hoofdstuk gewijd aan de Nederlandse landsverdediging in het interbellum. Duitse bunkers, toch de opmaat van het bunkeronderzoek, kwamen echter niet aan bod.<sup>55</sup>

Het jaar 1983 markeerde de eerste inzet van de middelen van de stichting voor daadwerkelijk behoud van bunkers. De stelling van Kornwerderzand werd door Defensie afgestoten en het lag in de bedoeling deze met een laag zand te overdekken. MVC besteedde hier aandacht aan en wilde proberen Kornwerderzand te behouden, eventueel een museale bestemming te geven en op de monumentenlijst te krijgen.<sup>56</sup> Er werd door MVC een werkgroep opgericht om de plannen in daden om te zetten. De voorbereiding voor de museale functie was al aan de gang en werd erg serieus genomen. Zo werd er opgemerkt dat er bijvoorbeeld 'dringende behoefte bestaat aan poppen etc. om de situatie in mei '40 te reconstrueren'.<sup>57</sup> Ook werden er materialen van de zusterstelling bij Den Oever gebruikt om de kazematten weer in oude toestand te herstellen.<sup>58</sup> De samenwerking werd een succes en een jaar later opende het kazemattenmuseum Kornwerderzand zijn poorten. In het verslag van de opening prees de Stichting, niet ten onrechte, zijn eigen inzet voor dit feit.<sup>59</sup> Ook werd er een begin gemaakt met het behoud van een gedeelte van de Peel Raamstelling. Alweer werd een werkgroep in het leven geroepen om de 'bijna voltallige serie kazematten' weer van hun

---

<sup>53</sup> AMVC, werkmap 98740, correspondentie van Wieringen-Belonje. De bunkertjes waren de talrijk voorkomende Nederlandse *pyramides* uit de mobilisatie 1939-1940.

<sup>54</sup> Rolf, 'Bunkers in Nederland' *jaarboek* 1979 82-86.

<sup>55</sup> J. Snee, H.A. Treu, M. Tydeman, *Vesting : vier eeuwen vestingbouw in Nederland* (Den Haag 1982).

<sup>56</sup> *Jaarboek* 1983-1984

<sup>57</sup> *Jaarboek* 1982-1983, 24.

<sup>58</sup> *Jaarboek* 1982-1983, 56.

<sup>59</sup> *Jaarboek* 1985-1986, 14. *Jaarboek* 1985-1986, 148-149.

nummering te voorzien en zodoende hun originele functie en verschijningsvorm weer zichtbaar te maken.<sup>60</sup> Waren bunkers hiermee nu definitief een belangrijke speerpunt van MVC geworden? Nee geenszins. Gelijktijdig vond immers de sloop van het fort bij Westervoort plaats. Op het fort, waar in mei 1940 heftige weerstand was geboden, bevond zich een gaaf ensemble van twee rivierkazematten en vier stekelvarkens.<sup>61</sup> Ondanks het feit dat de sloop veroorzaakt werd door de bouw van de Pleyroute, en het inpassen van het fort in een zo'n omvangrijk infrastructureel project de krachten van MVC te boven ging, werd er aan dit aspect van de waarde van het fort geen aandacht besteed. De tijd was nog niet rijp en de kennis en interesse van de stichting daarover blijkbaar nog te gering.

Ondanks de beginnende beschermingsinitiatieven was de kennis omtrent de voormalige landsverdediging rond deze tijd nog betrekkelijk gering. Er was vooral behoefte aan een overzicht van de nog aanwezige bunkers, die sinds de oorlog uit het zicht van de belangstelling waren geraakt. Ook hierbij liet MVC zich niet onbetuigd. In het *Jaarboek* 1988 verscheen een artikel waarin een uitgebreide bespreking van de kazematten van zowel de Peel-Raamstelling als de Grebbelinie werd gegeven.<sup>62</sup> Naast een krijgshistorische verhandeling was hier vooral de inventarisatie van belang. Middels archiefonderzoek en aansluitend veldwerk had de J. van Wieringen een lijst van de nog aanwezige kazematten opgesteld, iets wat gezien de lengte van de linies zeker geen geringe prestatie was. Het artikel was in die zin baanbrekend, en zou nog vele malen worden geciteerd. MVC zou zich wat het onderzoeken van Nederlandse bunkers betreft ook later niet onbetuigd laten. In 2003 verscheen, eveneens van de hand van Van Wieringen en onder auspiciën van MVC het tot nu toe meest uitgebreide boek aangaande de Nederlandse landsverdediging tijdens het interbellum waardoor de inventarisatie en beschrijving van Nederlandse bunkers werd afgerond.

Het blijkt dat MVC zich, als enige georganiseerde groepering voor de bescherming en het onderzoek van verdedigingswerken, gezien de eerdere start van het onderzoek daarnaar slechts langzaam voor beton ging interesseren.<sup>63</sup> De stichting deed onderzoek, maar zette zich vooral in voor bescherming. Ondanks dit feit moet daarbij worden aangemerkt dat die beschermingsactiviteiten beperkt bleven tot Nederlandse bunkers, terwijl het onderzoek juist de Duitse tot onderwerp had. De vertaling van onderzoek naar bescherming, waarvoor MVC

---

<sup>60</sup> *Jaarboek* 1984, 73.

<sup>61</sup> G. B. Janssen, 'Halte Westervoort. Het fort bij de IJsselbruggen', *Bijdragen en mededelingen Gelre* Deel 71(1980) 159-213.

<sup>62</sup> J.S. van Wieringen, 'De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie' *Jaarboek*, 1988-1989, 55-57.

<sup>63</sup> Dat had onder meer te maken met de dubbelhartige opstelling van de stichting bij de omgang met bunkers, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken

zo'n belangrijke factor was, verliep dus uitermate gebrekkig. Dit, en het feit dat MVC zich zowel op het gebied van onderzoek als op dat van bescherming bewoog gaf deze Stichting een tweeslachtig karakter.

MVC was als particuliere monumentenorganisatie sterk betrokken bij het publieke domein van behoud en bescherming. Rond het verschijnen van het artikel van Van Wieringen waren er al enkele beschermingsprojecten gestart. Er zouden er nog meer volgen. Dat werd in hoge mate mogelijk gemaakt door veranderingen bij de hoofdrolspeler op het gebied van bescherming van monumenten in Nederland: De Rijksdienst voor Monumentenzorg (RDMZ). Ondanks de late en weifelende start was MVC nog net op tijd.

### **De officiële ontdekking: Organisatorische en inhoudelijke veranderingen bij de RDMZ**

De particuliere pioniers waren begonnen de bunker als cultuurhistorisch object op de kaart te zetten en de stichting MVC begon deze objecten, zij het schoorvoetend, op te nemen in haar aandachtsgebied. Zij speelde een rol bij het behouden van de werken bij Kornwerderzand en de oprichting van het spoorwegmonument in Mill. Hierdoor werd de beginnende belangstelling, hetzij zeer gebrekkig, aan het begin van de jaren tachtig naar zichtbare resultaten in de openbare ruimte vertaald. Ondanks de contacten van de stichting met de overheid kon zij er echter niet voor zorgen dat bunkers daadwerkelijk wettelijke bescherming konden krijgen. Die mogelijkheid had immers alleen de Rijksdienst van de Monumentenzorg (RDMZ).

De dienst had zich tot deze tijd afzijdig gehouden van de bescherming van moderne vestingwerken. Dat was in hoge mate te danken aan de monumentenwet uit 1961 die als handvest voor de wettelijke beschermingsstatus fungeerde. Het centralistische karakter daarvan kreeg, mede door het monumentenjaar 1975 steeds meer kritiek te verduren omdat lagere overheden steeds meer van mening waren dat zijzelf beter konden beslissen over de monumentwaardigheid van de binnen hun grenzen liggende gebouwen. In 1984 presenteerde Brinkman als minister van WVC de *Nota over Monumentenzorg*. In deze nota stond de gedachte centraal de RDMZ te decentraliseren en vooral tot een taak van gemeenten te maken. Hierdoor kreeg de rijksmonumentenlijst gezelschap van provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten.<sup>64</sup>

---

<sup>64</sup> Nico Nelissen, 'monumentenzorg schrijft geschiedenis', Emil van Brederode e.a., *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud* (Den Haag 1996) 26-48.

Particuliere monumentenorganisaties, zoals MVC, speelden al lange tijd een belangrijke rol in het monumentenwereldje. Zij signaleerden gevaren als dreigende sloop of verwaarlozing en konden door hun ledennetwerken de hulp van de Rijksdienst inroepen als dat noodzakelijk bleek. Zij waren dan ook sceptisch ten aanzien van de organisatorische veranderingen en waren de mening toegedaan dat veel gemeenten onvoldoende gemotiveerd waren en bovendien niet over de vereiste deskundigheid beschikten.<sup>65</sup> MVC klaagde erover dat ‘voor veel gemeenten de prijs van de bouwgrond een grotere waarde vertegenwoordigt dan de bebouwing er bovenop’ en vreesde dat die houding haar werkzaamheden alleen maar zou bemoeilijken.<sup>66</sup> De wijzigingen met betrekking tot de monumentenzorg voorzagen echter ook in een grotere rol voor de particuliere organisaties. Deze werden vroeger door de dienst vaak als lastige amateurs gezien, en omgekeerd heerste vaak het beeld van een arrogante overheid.<sup>67</sup> Het zou echter uit de praktijk blijken dat de wens tot publiek-private samenwerking geen loze kreet was en bij de bescherming van bunkers van groot belang zou worden.

Naast deze organisatorische wijzigingen waren er ook op het inhoudelijke vlak belangrijke veranderingen op komst. Er was een groeiende belangstelling te bespeuren voor nieuwe monumenten, hoewel deze maar mondjesmaat bescherming genoten. Om de achterstand op dit gebied in te halen besloot de minister van WVC in 1986 om een inventarisatie uit te voeren in heel Nederland gedurende een periode van vijf jaar. Deze inventarisatie kreeg vorm in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). De resultaten daarvan moesten een compleet overzicht geven van de jongere bouwkunst en stedenbouw in heel Nederland tot 1940. Selectie en registratie ten behoeve van rijksmonumentenlijst werden uitgevoerd via het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) die in 1999 moest zijn voltooid. Accent lag niet meer alleen op aparte gebouwen, maar ook op het cultuurlandschap. Voor het MIP werd Nederland dan ook verdeeld in gebieden die een duidelijke cultuurhistorische, dan wel sociaal-economische samenhang konden laten zien. Daardoor ontstond de mogelijkheid ook grotere structuren in hun samenhang te inventariseren en aan de hand van hun landschappelijke context van een waarde te voorzien. Het moge duidelijk zijn dat dit laatste voor bunkers, die immers meestal in linies gebouwd waren, van bijzondere betekenis was. Het MIP zorgde er voor dat het

---

<sup>65</sup> Nico Nelissen, ‘monumentenzorg schrijft geschiedenis’ 26-48.

<sup>66</sup> ‘Door gemeenten wordt vaak meer waarde toegekend aan de grond onder een object dan aan het object zelf. Daar is ook heden ten dage (1994) weinig verandering in gekomen. Deze tweeslachtigheid in de houding van gemeenten, ook wel geksterend “de waan van de dag” genoemd vormde het belangrijkste punt van aarzeling bij de decentralisatie van de MMZ naar de gemeenten’ *Kwartaalbericht* 1994, 23.

<sup>67</sup> Nico Nelissen, Ben Verfürden, *Meepraten over de toekomst van monumentenzorg* (Nijmegen 1985) 166.

klassieke monument, de kerk, het kasteel of het woonhuis, gezelschap kreeg van het alledaagse erfgoed. Naast opvallende complexen, waaronder industriële complexen, kregen zodoende ook kleinere objecten, zoals straatmeubilair, en natuurlijk betonnen vestingwerken, een plaats.

Het grootschalig opgezette MIP trok als een fijnmazig cultuurhistorisch sleepnet over Nederland waarbij ook bunkers werden ontdekt en meegenomen. Omdat bunkers als bijvangst in de resultaten opdoken kan niet worden gezegd dat aandacht en interesse voor bunkers een resultaat waren van het MIP. Veelmeer moet worden geconstateerd dat de veranderingen bij de RDMZ tot gevolg hadden dat bunkers voor het eerst officieel werden opgemerkt. Het MIP fungeerde zodoende als een zeer welkom vehikel om de al bestaande belangstelling en kennis over bunkers naar de publieke sfeer te brengen. Naast deze inhoudelijke veranderingen bij RDMZ zou ook de nadruk op publiek private samenwerking een belangrijke factor worden om de al eerder ontstane belangstelling voor bunkers te vertalen in beschermende maatregelen.

### **Muiden 1987: Bunkers in het sleepnet van het MIP**

Bunkers kwamen niet onder de aandacht van de RDMZ door een vooropgezet plan. Veelmeer waren zij een bijproduct van het MIP dat uitstekend was toegerust om deze objecten te inventariseren. Het eerste grote succes van het MIP met betrekking tot bunkers was de inventarisatie en bescherming van een groot aantal objecten in de provincie Noord Holland in december 1986 en januari 1987. Tijdens het MIP waren werken van de Nederlandse kustverdediging, kazematten en groepsschuilplaatsen uit het interbellum, en de werken bij Den Oever onder de aandacht van de provincie gekomen. Een beschrijving van de nieuwe monumenten volgde enkele jaren later in een speciale publicatie.<sup>68</sup>

Deze eerste daadwerkelijke bunker-beschermingsactie was dan ook aanleiding om er in 1987 te Muiden een bijeenkomst aan te wijden. *Muiden* was een mijlpaal omdat voor het eerst de vertegenwoordigers van inofficiële en officiële monumentenzorg met elkaar van gedachten wisselden over deze nieuwe monumenten. De bijeenkomst liet zien hoe nieuw het beschermen van bunkers eigenlijk nog was. P. Nijhof, projectleider bij de rijksdienst, prees dan ook de provincie omdat zij als eerste de bewuste werken binnen haar werkterrein betrok. Ook loofde hij de stichting MVC die ‘toen de industriële archeologie in Nederland nog niet eens bestond

---

<sup>68</sup> Provinciaal bestuur van Noord Holland, *Historische verdedigingswerken in Noord Holland 1915-1940* (Haarlem 1990).

al 20<sup>e</sup> eeuwse werken onder de aandacht bracht'. Iets wat volgens hem bijzonder was voor een particuliere monumentenorganisatie, 'waar het begrip monument meestal in de 19<sup>e</sup> eeuw ophoudt'.<sup>69</sup> De bijzondere actie van de provincie werd dan ook onderstreept door J. Snee, voorzitter van MVC, die hoopte dat de andere provincies spoedig zouden volgen. Dat was volgens hem hard nodig omdat hij signaleerde dat 'erkenning voor bouwkundig erfgoed altijd te laat komt' en daarom hoopte dat men 'dit maal die fout niet zal maken'.<sup>70</sup>

Waardering voor bunkers was nog iets waar men onwennig mee omging. De Boer benadrukte dan ook dat de provincie ertoe had besloten de bewuste werken primair als historische documenten te beschouwen. Hij beschouwde de bescherming als een goede zaak, maar pleitte voor een landelijke verbreding naar bijvoorbeeld rivierkazematten en stekelvarkens in andere regio's. Ook was hij van mening dat de in de provincie aanwezige werken van de voormalige bezetter in de inventarisatie meegenomen zouden moeten worden. De eerste wens van de Boer zou betrekkelijk snel verhoord worden, want begin jaren negentig werden enkele van deze werken aan de rijkslijst toegevoegd. voor de Duitse erfenis was het echter nog te vroeg.

*Muiden* was een mijlpaal omdat hier bunkers voor het eerst als een waardevolle groep bouwwerken werden besproken. Desondanks kan worden geconstateerd dat het gat tussen onderzoek en bescherming bij deze verdere stap naar erkenning in het publieke domein alleen maar groter aan het worden was. Ook bleek dat de omgang met deze nieuwe monumenten nog veel vragen openliet en er nog een groot gebrek aan kennis aanwezig was. Voor het vullen van die leemte zou samenwerking met anderen, zoals hierna zal blijken, onontbeerlijk zijn.<sup>71</sup> De officiële belangstelling voor bunkers kwam langzaam op gang, maar bevond zich vanaf 1985 in een stroomversnelling.

### **Wat te doen met het verleden? Samenwerking en bescherming.**

Het MIP schiep omstandigheden die voor de bescherming van betonnen verdedigingswerken bijzonder gunstig waren. De MIP-pers- trokken overal het land in en stuitten dankzij de brede opzet daarvan dan ook onvermijdelijk op de overal aanwezige betonnen verdedigingswerken.

---

<sup>69</sup> H. de Boer ed. *Betonnen verdedigingswerken uit de 20e eeuw*, 43.

<sup>70</sup> H. de Boer(red.) *Betonnen verdedigingswerken uit de 20e eeuw: een nieuwe opgave voor monumentenzorg? Verslag studiedag 11 maart 1987 te Muiden*. (Haarlem 1987) 34-41.

<sup>71</sup> Voor de publicatie *Historische verdedigingswerken in Noord Holland 1915-1940* werd dan ook gebruik gemaakt van de kennis van de vroege onderzoekers, waaronder natuurlijk Rolf.



Hierdoor kwamen in het gehele land linies en stellingen in het vizier van de officiële bescherming. In een terugblik op het MIP uit 1996 wordt zelfs over de ontdekking van die linies gerept.<sup>72</sup> Het bleek echter dat er bij RDMZ ondanks de al verschenen literatuur van Rolf en de beginnende interesse van MVC toch nog niet genoeg kennis omtrent deze bouwwerken in huis was. Onbekende objecten als bunkers zorgden dan ook al gauw voor problemen. Neissingh vermeldt het voorval dat twee MIP-pers aan het werk waren in de duinen bij Wassenaar. Ze maten elke bunker op en probeerden die te beschrijven aan de hand van eigenaardigheden in de betonstructuur. Dit terwijl het werkje van Rolf over de Typologie, dat in één oogopslag duidelijk had gemaakt om wat voor type het ging, reeds geruime tijd verkrijgbaar was. Ze waren, aldus Neissingh, ‘steeds bezig opnieuw het wiel uit te vinden’.<sup>73</sup> Het gebrek aan de noodzakelijke expertise werd aan beide kanten onderkend. Dat leidde tot samenwerking die voor een belangrijk deel van het Nederlandse bunkerbestand zeer positieve gevolgen had.

Zoals reeds vermeld richtte MVC in 1983 een werkgroep op met het doel ‘de instandhouding te bevorderen van de voormalige verdedigingswerken, onderdeel uitmakende van de v.m. Peel-Raamstelling, sector Mill, en daarvoor, v.z.v. nodig, een passende bestemming te vinden’.<sup>74</sup> Bij het project waren betrokken de Stichting Millesheem, de lokale heemkundige vereniging, de Gemeente Mill, de stichting *10 mei herdenking Mill* en het Regiment *Menno van Coehoorn*.<sup>75</sup> Die samenwerking resulteerde in de oprichting van het spoorwegmonument waarbij de op de spoorlijn liggende tankversperring werd gereconstrueerd. Anders dan het onderzoek van Van Wieringen betrof dit echter maar een klein gedeelte van de hele stelling, die vanaf de Belgische grens tot de aan het maasstadje Grave liep.

Intussen waren de kazematjes ook bij het MIP ontdekt. Daar wekten zij het enthousiasme op van de toen bij het MIP in Noord-Brabant betrokken kunsthistoricus Joost Michels. Hij nam contact op met Van Wieringen, schrijver van het uitgebreide artikel over de linie in het *Jaarboek*, met het verzoek om meer informatie over de geschiedenis en de huidige toestand van de betonnen werkjes. Van Wieringen was verheugd over het nieuws dat de Provincie Noord Brabant belangstelling voor de resten van de linie begon te krijgen en merkte op dat dit ‘goed nieuws is, omdat buiten de gemeente Mill nog niets aan bescherming is

---

<sup>72</sup> Marieke Kuipers, ‘Erkend als monument. Nieuwe beschermingsthema’s in de monumentenzorg’, RDMZ, *In dienst van het erfgoed* (Zwolle 1997) 130-157, 134.

<sup>73</sup> Interview Neissingh.

<sup>74</sup> Bijlage bij de brief van van de Stichting Menno van Coehoorn . 26-8-1983. AMVC, Werkmap 99616.

<sup>75</sup> *Jaarboek* 1984, 73.

gedaan'.<sup>76</sup> In zijn antwoord aan Michels gaf hij een uitputtende opsomming van de resultaten van zijn spoorwerk. Ook onderhield hij in het kader van de informatievoorziening ten behoeve van het MIP contact met de ambtenaar Culturele zaken van de gemeente Weert.<sup>77</sup> Het blijkt dat MVC als kenniscentrum serieus genomen werd. Dat is gezien de gedetailleerde informatie zoals die uit de brieven blijkt dan ook meer dan terecht.

Van de hand van Michels verscheen in 1991 een uitvoerig artikel over de cultuurhistorische waarde van de Peel-Raamstelling. Hij vermeldde dat het 'momenteel in Noord Brabant uitgevoerde MIP beoogt een volledige inventarisatie van de restanten van de Peel-Raamstelling te verkrijgen'. Hierbij werd 'met name voor informatie voor het Limburgse deel van de stelling dankbaar van Van Wieringen's informatie gebruik gemaakt'.<sup>78</sup> Hij concludeerde na een lange beschrijving van de linie dat deze 'een hoge cultuurhistorische waarde heeft en het behoud meer dan waard is'. De voor het MIP kenmerkende aandacht voor ongewone gebouwen, de nadruk op het cultuurlandschap, maar ook de krijgshistorie waren in die waardering belangrijke argumenten.<sup>79</sup> Door de grootte van de stelling, die 15 gemeentes doorkruist die in twee provincies liggen, meende hij dat een beschermingstaak vooral bij de Rijksoverheid zou moeten liggen. De Stelling werd op 1991 op gemeentelijk niveau beschermd in Mill en Weert. De wens tot rijksbescherming zou echter verhoord worden, want in 2001 werd hij in zijn geheel opgenomen in de lijst van Rijksmonumenten. De argumentatie van Michels werd daarbij als redengevende omschrijving tot bescherming van het object overgenomen.<sup>80</sup>

### Rivierkazematten

De gang van zaken rond de Peel-Raamstelling liet zien dat bij MVC aanwezige expertise een welkome aanvulling was op het werk van het MIP. De bescherming van de rivierkazematten zou laten zien dat ook het omgekeerde het geval was en de mogelijkheden die het MIP bood ten volle werden uitgebuit door de stichting. In *Constructies van beton* komt de werkwijze van MVC in de jaren negentig ter sprake. De auteurs benoemden die als een schaduwdiscours waarbij het niet eenvoudig is om achter de 'ware' machtstructuren te komen.<sup>81</sup> Ondanks dit

---

<sup>76</sup> Brief van van Wieringen aan Mulder, 27-12-1990. AMVC, werkmap 99616.

<sup>77</sup> Brief van van Wieringen aan Hermans, 19-11-1990. AMVC, werkmap 99616.

<sup>78</sup> Joost Michels, 'De Peel-Raamstelling', 46.

<sup>79</sup> Joost Michels, 'De Peel-Raamstelling', 55.

<sup>80</sup> Besluit RZ-2000-1865 AMVC, werkmap 89602.

<sup>81</sup> M. Duineveld, M. Koedoot, J. Lengkeek, *Constructies van Beton & iemand die tegen zijn hond zegt 'vlieg'* (Wageningen 2004)48.

wat duistere predikaat zal blijken dat ook het decennium daarvoor al van een dergelijke werkwijze sprake was. Daardoor kan ook enig inzicht in die 'duistere machtstructuren' worden gegeven.

J.A. Moelaert hield zich al enige tijd bezig met het onderzoek naar de Nederlandse kazematten uit het interbellum. Aan de correspondenten in de desbetreffende provincies werd een brief gestuurd met het verzoek om informatie over de huidige toestand van de Brugkazematten.<sup>82</sup> Al snel liepen contacten met gemeenten met het verzoek om inlichtingen over de op hun rondgebied aanwezige restanten.<sup>83</sup> De inventarisatie werd al snel uitgebreid. In een aantekening bij het overzicht 'Rivierkazematten' tekende J. Sneeep aan dat het 'aanbeveling verdient na te gaan of er nog andere dan deze typen kazematten uit de 30er jaren aanwezig zijn, welke direct of indirect in samenhang met de rivierkazematten hebben gefunctioneerd'.<sup>84</sup> Die oproep leidde inderdaad tot een groot aantal nieuwe vondsten, waarvan het intacte gedeelte van de Maaslinie bij Cuijk vlakbij de rivierkazemat van Katwijk wel het meest bijzonder was. In 1985 vond een bespreking plaats te Arnhem. Hier werd de mening van het Dagelijks bestuur, dat ook in de dertiger jaren gebouwde verdedigingswerken bewaard moeten blijven omgezet in daadwerkelijke actie. Dat werd nu dringend noodzakelijk geacht omdat er al werd opgemerkt dat er al heel wat kazematten verdwenen waren.<sup>85</sup> De werkzaamheden resulteerden in een documentatiemap waarin de nog aanwezige kazematten werden beschreven en van commentaar voorzien. Deze bundel fungeerde als materiaal voor het aanvragen van een beschermde status van de objecten. Daarbij was een overzicht gevoegd waarin de werken naar volgorde van belangrijkheid waren gerangschikt. Criteria daarbij waren zeldzaamheid, gaafheid van de groep en de rol die zij in Mei 1940 vervulden.

MVC had naar aanleiding van dit onderzoek mondeling contact gehad met RDMZ met het oog op procedures en selectiecriteria. De dienst was erg enthousiast over de bundel als documentatiebundel en als basis voor geschiedschrijving. Wat betreft concrete beschermingsvoorstellen was er echter nog enige twijfel.<sup>86</sup> Naast twijfel over de typologie, waaruit de toendertijd nog grote onbekendheid met onderwerp sprak, waren er vooral vragen over het belang van de bunkers en het aantal dat bescherming verdiende: 'Het[Door MVC

---

<sup>82</sup> Brief van het Dagelijks Bestuur aan de correspondenten Overijssel, Gelderland I-II-III, Noord Brabant V, Limburg I-II-III. AMVC, oktober 1994. Werkmap 98601.

<sup>83</sup> Brief van Gemeente Heumen aan Moelaert, 10-12-1984. AMVC, werkmap 98601.

<sup>84</sup> Aantekeningen bij het overzicht 'Rivierkazematten'. AMVC, werkmap 98601.

<sup>85</sup> 'geleidelijk zijn reeds vele objecten opgeruimd, bv. In het kader van wegeaanleg (Westervoort), riviervverbetering (Maaslinie in Limburg), spoorwegwerken (Deventer), enz.'. Aantekeningen bespreking 'rivierkazematten' te Arnhem op 26 januari 1985. AMVC, werkmap 98601.

<sup>86</sup> Interne nota RDMZ met commentaar J. van der Zee(MVC) op de reactie van de RDMZ naar aanleiding van het verzoek tot bescherming. Vermoedelijk september 1989. AMVC, werkmap 98601.

opgestelde overzicht- M.J.] gaat om een compleet overzicht (...) Op zich is het goed dat MVC voorstellen doet in rangorde van belang. Toch rijst de vraag of deze 14 objecten door het Rijk beschermd moeten worden'.<sup>87</sup> In een commentaar naar aanleiding van deze reactie op de bundel liet Moelaert blijken voor een landelijke bescherming te zijn: 'het gaat hierbij over een landelijk overzicht. Dit kan niet per provincie, laat staan per gemeente worden overzien. Noch de gemeente Zutphen, noch de gemeente Nederweert beseffen dat zij het enige exemplaar van type A resp. C, dat nu nog bestaat in hun gemeente hebben'.<sup>88</sup> Blijkt hieruit al de scherpe blik van MVC voor de situatie in gemeenten en provincies, nog duidelijker werd dat met de reactie op een andere opmerking van de RDMZ. Die schreef: 'Gezien de typologische verwantschap lijkt het meer haalbaar (...) van de typen A, B en C een exemplaar te beschermen. Naast het type spelen ook overwegingen[geduid wordt op de criteria van MVC-M.J.] in groepering als complex, en van nadrukkelijke historische betekenis een rol. Gezien het hiervoor staande zou dat in kunnen inhouden dat Menno een plaatsingsverzoek indient vanwege de krijgshistorische betekenis van de kazemat te Lent, terwijl de [kazemat-M.J.]typen B en C individueel en als complex het meest in aanmerking zouden komen te Zwolle en Lent'.<sup>89</sup> De bijlage met de waardering, waarop in dit enigszins raadselachtige citaat gedoeld wordt, maakte zoals gezegd de rol bij de krijgshandelingen tot een belangrijk onderdeel van de waardebeoordeling. Dat was bij de kazemat van Lent inderdaad enigszins twijfelachtig, gezien de in vergelijking met bijvoorbeeld die van Katwijk veel minder belangrijke rol in de meidagen van 1940.

Juist deze kwestie laat echter duidelijk zien hoe alert MVC was op de gemeentelijke en provinciale situatie met betrekking tot de fysieke bescherming van verdedigingswerken, iets dat waarschijnlijk te danken was aan de jarenlange ervaring op dit gebied en de expertise van de correspondenten. In het schrijven van Jan Moelaert aan Jaap van der Zee over die vraag zegt hij hierover dat 'de prioriteitenummers 2,3,4, in de Provincie Gelderland liggen, die zich niet actief beweegt op het gebied van monumentenbescherming zoals bijvoorbeeld de provincie Noord holland'.<sup>90</sup> De betrokken gemeentes zijn evenmin actief in deze richting". De waardering van 'Menno' duidde dus op een tactiek om de minst betrokken gemeentes juist van de meest waardevolle objecten te voorzien!<sup>91</sup>

---

<sup>87</sup> Interne nota RDMZ met commentaar J. van der Zee.

<sup>88</sup> Ibid.

<sup>89</sup> Ibid.

<sup>90</sup> Ibid.

<sup>91</sup> Vgl: 'Om een relict erkend te krijgen worden er door de leden van MVC vaak strategische zetten gedaan'. M. Duineveld, *Constructies van Beton* 48.

Ondanks enige onenigheid was de Rijksdienst beslist niet afwijzend over het voorstel, maar vroeg zich wel af waarom er zo snel tot bescherming moest worden overgegaan: ‘In een aanbevelingsbrief, die naar het mij lijkt gericht zal worden aan de Minister, zal goed tot uiting moeten komen waarom Menno nu van oordeel is dat tot bescherming moet worden overgegaan. Ook zal moeten worden duidelijk gemaakt waarom een en ander naar mening van Menno niet ingebracht kan worden het MIP, dan wel dat gewacht wordt op het vervolg van het MIP’.<sup>92</sup> Antwoord op die vraag werd gegeven bij de het besluit tot bescherming bij één van de kazematten, de brugkazemat bij Zutphen, toen RDMZ liet blijken dat de kazemat beschermd moest worden ‘daar het hier om een groep monumenten gaat waarvan thans voldoende inzicht in de monumentwaardigheid bestaat, zodat ondanks het feit dat het object van ná 1850 dateert niet op de resultaten van het MIP behoeft te worden geworden gewacht en reeds thans tot bescherming kan worden overgegaan’.<sup>93</sup> Ook werd er in het besluit gewezen op directe dreiging. Die was zeker aanwezig in de vorm van dijkverzwappingsprogramma’s die de in de uiterwaarden en achter dijken gelegen werken zonder bescherming waarschijnlijk geruisloos zouden hebben laten verdwijnen.

De kazemat bij Zutphen was overigens de enige waarbij er problemen werden ondervonden. Dat was vreemd, want het bleek dat juist van dit type A er nog maar één aanwezig was. Ook zijn rol in de meidagen van 1940 kon eenvoudig aangetoond worden. Daarnaast waren B&W van Zutphen al eerder akkoord gegaan met het verzoek van MVC.<sup>94</sup> Desondanks kreeg dit object een negatief advies van de raad van het cultuurbeheer. De raad was niet overtuigd van de uniciteit en de rol van de kazemat in de meidagen van 1940.<sup>95</sup> In een interne memo van 26 september 1991 werd deze afwijzing als te mager gekapitteld en werd gevraagd de afwijzing goed te motiveren. De schrijfster herhaalde daarbij de, in haar ogen, afdoende argumentatie als opgesteld door de stichting. Dit had succes, want in het antwoord op 13 april 1992 werd vermeld dat ‘nu ook de kazemat in Zutphen zal worden aangewezen’. Het advies bevatte nog een interessant feit, want de schrijver vermeldde dat, bij ‘min of meer toevallige gesprekken met de voormalige voorzitter van de stichting MVC’, ook

---

<sup>92</sup> Interne nota RDMZ met commentaar J. van der Zee.

<sup>93</sup> Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Bijlage besluit betreffende verzoek/voorstel tot aanwijzing als beschermd monument als bedoeld in artikel 3, zesde lid, van de monumentenwet 1988 van het object: Gemeente Zutphen(...)brugkazemat. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

<sup>94</sup> Brief van Gemeente Zutphen aan Rijksdienst voor monumentenzorg, 19 juni 1989. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

<sup>95</sup> Aanvullend advies inzake plaatsingsverzoek voor tweeëntwintig kazematten op diverse plaatsten in Nederland. 22-03-1991. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

12 kleinere kazematten bij Cuijk onder zijn aandacht waren gebracht.<sup>96</sup> Hij vond het relaas van de krijgshandelingen daarbij zo bijzonder dat hij daarvoor alsnog positieve eindadviezen en redengevende beschrijvingen opstelde.<sup>97</sup>

Het antwoord van de minister was positief en op 17 december 1991 werden het grootste gedeelte van de door MVC voorgestelde kazematten onder bescherming geplaatst. Naast de brugkazematten werd ook het gave gedeelte van de Maaslinie bij Cuijk van wettelijke bescherming voorzien.<sup>98</sup> Dit was een belangrijke stap bij de bescherming van Nederlandse bunkers en een belangrijk succes voor MVC. De stichting was weliswaar laat in actie gekomen, maar kon door zijn ervaring en het uitgebreide netwerk die late actie in klinkende daden omzetten. Meer nog dan de contacten met Michels in Noord Brabant laat deze geschiedenis zien dat de activiteiten van MVC voor het behoud van door het Nederlandse leger gebouwde bunkers van het grootste belang waren.

### **1980-1995: Waar zijn de Duitse bunkers?**

Rond 1995 waren Nederlandse bunkers al enige tijd erkend als erfgoed en hadden mede door een geslaagde publiek-private samenwerking soms zelfs de status van rijksmonument weten te verkrijgen. Ook aan de vogelvrijheid van andere Nederlandse bunkers was een einde gekomen. Bescherming van Duitse bunkers was echter nog ver weg. Gezien het feit dat het juist Duitse bunkers waren geweest die de opmaat tot onderzoek hadden gegeven was dat een vreemde situatie.

De belangstelling voor Duitse bunkers bleef tot aan het midden van de jaren negentig hoofdzakelijk beperkt tot onderzoek. Rolf, en even later ook Sakkers, breidden hun werk gestaag uit waardoor er een steeds grotere kennis over deze groep bouwwerken ontstond. Deze activiteiten in de privé sfeer van het onderzoek werden echter niet vertaald naar bescherming in het publieke domein. Zowel MVC als RDMZ lieten Duitse bunkers grotendeels links liggen. In enkele gevallen werden Duitse bunkers meegenomen in een inventarisatie, maar tot selectie ten behoeve van fysieke bescherming kwam het nog

---

<sup>96</sup> Vgl: Een praktijk die leidt tot de (wettelijke) bescherming van een relict is nooit enkel en alleen het resultaat van het uitvoeren van een formele procedure. Dat een relict als waardevol wordt erkend is veelal het resultaat van het uitoefenen van macht, de inzet van retoriek en de juiste mensen op de juiste plaatsen. M. Duineveld, *Constructies van Beton* 7.

<sup>97</sup> Aanvullend advies inzake de aanwijzingsverzoeken voor tweeëntwintig kazematten op diverse plaatsen in de provincies Gelderland en Noord Brabant. A. Ross, 13-4-1992. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

<sup>98</sup> Het betrof hier de brugkazematten Zwolle N,M en Z, Lent O,M en Z, Grave N en Z, katwijk Z. Daarnaast werden nog de twaalf kazematten van de Maaslinie bij Cuijk van bescherming voorzien.

nergens.<sup>99</sup> Hoewel MVC af en toe enige aandacht aan Duits beton besteedde in de *Jaarboeken*, en *Kwartaalberichten* hadden activiteiten tot bescherming nog geen prioriteit.<sup>100</sup>

Noord Holland werd geroemd om zijn pioniersrol bij de bescherming van betonnen verdedigingswerken in de jaren tachtig, maar het was Zeeland waar voor het eerst reuring ontstond over het slopen van Duitse bunkers. In 1984 vond hier namelijk al een discussie plaats over het behouden van een aantal bunkers te Oostburg. De gemeente wilde slopen, maar kreeg tegenwerking van Hans Sakkers die wees op het unieke karakter van het complex.<sup>101</sup> Samen met H. Paape van het RIOD werd de Stichting Bunkerbehoud West-Zeeuwsch-Vlaanderen opgericht die probeerde tot afstel van de sloop te komen. Dat leidde tot bijzondere toestanden. Garagehouder van Ree, op wiens grondgebied enkele bunkers gelegen waren, verklaarde in 1989 de oorlog aan ‘alle idiote voorstanders van het behoud van bunkers’ en begon, toen het gemeentebestuur nog steeds talmde, door het kappen van enkele bomen de bunkers zichtbaar te maken zodat iedereen kon zien ‘wat een lelijke dingen het eigenlijk zijn’. Dit culmineerde in een actie waarbij van Ree, gewapend met een drillboor, zélf maar vast aan de sloop van de betonnen gigant begon.<sup>102</sup> Het verzet van de stichting mocht niet baten, en in 1989 werden 14 bunkers gesloopt. Niet alleen de boze van Ree, maar ook het gemeentebestuur zat niet te wachten op het behoud van Duitse bunkers.

Aanzienlijk beter ging het bij de bunkers van Valkenisse die enkele jaren later dreigden te worden gesloopt. De protesten van Sakkers en vooral burgemeester Plomp zorgden voor afstel.<sup>103</sup> Plomp was een nieuwe burgemeester van buiten de regio, die direct na zijn aantreden al zijn belangstelling voor monumentale bebouwing had laten blijken. Hij raakte, mede door toedoen van Sakkers, dan ook al snel geïnteresseerd in de grijze kolossen binnen zijn gemeente.<sup>104</sup> Ook verzette hij zich in bedekte termen tegen het soms wat kleverige beleid in Zeeland, waarvan de situatie in Zeeuws-Vlaanderen, zoals zodadelijk zal blijken, een voorbeeld was.<sup>105</sup> Daarnaast had hij als een der eersten oog voor de toeristische waarde die de betonnen mastodonten zouden kunnen hebben.<sup>106</sup> Dat was beslist geen gekke gedachte, want in Normandië was de Atlantikwall al wél toeristisch geëxploiteerd, en ook in België was een museum geopend. Er werd in Valkenisse niet gesloopt, en dat was, zeker in die tijd, toch wel

---

<sup>99</sup> Zie hierover het einde van deze paragraaf.

<sup>100</sup> Voor een uitgebreide bespreking zie hoofdstuk 3.

<sup>101</sup> *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 12 juli 1986

<sup>102</sup> ‘Garagehouder sloopt Oostburgse bunker’, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 6 mei 1989, 19.

<sup>103</sup> *Reformatorisch dagblad*, 1 februari 1989

<sup>104</sup> G. Th. A. Janssen, ‘Het slopen van bunkers is ouderwets en kortzichtig’, *Reformatorisch Dagblad*, 1 februari 1989, 15.

<sup>105</sup> ‘bovendien ben ik niet geduldig’, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 22-11-1986.

<sup>106</sup> Huib Boogert, ‘Walcheren krijgt bunkermuseum’, *De Telegraaf*, 11 juli 1992, 15.

een belangrijk wapenfeit te noemen. Er werden, ondanks het in hoge mate aan persoonlijke betrokkenheid te danken succes in Walcheren, nog altijd zeer veel Duitse bunkers gesloopt, relatief het meest in Zeeuws-Vlaanderen. Dat had hier te maken met de pikante omstandigheid dat er een sloopbedrijf was gevestigd met een wel heel goede relatie met het gemeentebestuur.<sup>107</sup> De rijkssubsidie, in het geval van Oostburg 1,2 miljoen gulden, zorgde voor een gegarandeerde opdrachtenstroom.

Hoewel in Zeeland het roer om begon te gaan, was er nog geen sprake van een van officiële zijde gesteunde landelijke aandacht voor voormalige Duitse verdedigingswerken zoals die zich al bij Nederlandse bunkers had gemanifesteerd. Behoud, of protest daartegen, was nog geen algemeen landelijk verschijnsel, maar voornamelijk te danken aan enkele personen die door interesse of positie de mogelijkheid hadden actie te ondernemen. Dat persoonlijke karakter was er dan ook de reden van dat het juist Zeeland was waar voor het eerst effectief actie werd ondernomen tegen de dreigende sloop van Duits beton. Rolf en Sakkers woonden immers in die provincie. Het grote aantal Duitse bunkers trok niet alleen hún aandacht, en was zodoende en belangrijke stimulans voor hun onderzoek, maar ook die van gemeentes die er graag vanaf wilden. Gemeentes met sloopplannen trokken echter automatisch de aandacht van het duo naar zich toe, zodat er snel tot actie kon worden overgegaan. Ook de figuur van Plomp, die als burgemeester wél begaan was met het lot van bunkers speelde en zeer belangrijke rol. Ondanks enkele successen bleef het slopen van Duitse bunkers eerder regel dan uitzondering.<sup>108</sup> Het ontstaan van tegenstand daartegen en de steeds groter aandacht voor zulk verzet in de lokale pers gaven echter aan dat het tij duidelijk aan het kenteren was.

Midden jaren negentig was die kentering onmiskenbaar en onafwendbaar. In 1995 verscheen het boek *Van verdediging naar bescherming* over de Atlantikwall in Den Haag.<sup>109</sup> In deze studie werd de geschiedenis van de linie in deze stad beschreven en aan de hand van kaartenmateriaal getoond welke overblijfselen er nog aanwezig waren. De studie was een initiatief van H.F. Ambachtsheer die verbonden was aan het MIP in Zuid-Holland. Nadat zijn interesse voor bunkers was gewekt begon hij in 1989 met de inventarisatie die uiteindelijk tot deze studie zou leiden. De persoonlijke bevlogenheid van Ambachtsheer was een belangrijk factor bij de totstandkoming van de Haagse inventarisatie. Hij werd soms als ‘bunkeroloog’ bestempeld, die vaak tot verbijstering van journalisten, vol vuur en ‘bijna liefkozend’ ‘zijn’

---

<sup>107</sup> Hans Sakkers naar aanleiding van de sloop van de bunkers te Oostburg. Interview Sakkers.

<sup>108</sup> ‘Vergeefs verzet tegen de sloop van een complex van een voor Nederland en België uniek complex van hospitaalbunker en een waterbunker in Vlissingen’. *Provinciale Zeeuwsche Courant*. 13-04-1990.

<sup>109</sup> H.F. Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag* (Den Haag 1995).



bunkers aan de media presenteerde.<sup>110</sup> Ambachtsheer werd volledig in beslag genomen door zijn inventarisatie en ‘kamde als een veldwerker het hele gebied uit’. ‘Ik stak mijn stok in de grond en “tok” daar was er weer een’.<sup>111</sup> Naast het werk van Ambachtsheer verschenen er ook van Van C.N.J. Neissingh, verbonden aan de Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland vanaf 1915 (WVN) twee werken over de Duitse bunkers in Staelduinse Bos en die aan het Wassenaarse Slag.<sup>112</sup> Ook werd de WVN nu officieel ingelijfd bij de Stichting MVC.<sup>113</sup>

De belangstelling voor Duitse bunkers bleef tot 1995 voor een groot deel beperkt tot het privé domein van onderzoek en persoonlijk initiatief. Daar waar van officiële zijde belangstelling werd getoond en soms zelfs sloop vrijdeld kon worden, was persoonlijke betrokkenheid, getuige de gang van zaken in Zeeland, van het grootste belang.

### **1995 Het bunkeroverleg**

De landelijke kentering ten gunste van Duits beton vond plaats in 1995. Dat was niet alleen het gevolg van de publicatie van het boek van Ambachtsheer, maar ook van het bereiken van de door RDMZ gehanteerde 50 jaarsgrens. Hoewel op sommige plaatsen, waaronder den Haag, Duitse bunkers in het MIP waren meegenomen, bestond er nog geen beleid ten aanzien van de Duitse restanten van de Tweede Wereldoorlog. Dat had natuurlijk alles te maken met het feit dat er een 50-jaars grens gehanteerd moest worden, en die grens zou pas in 1995 bereikt worden.

In 1995 werd er dan ook een start gemaakt met wat het ‘bunkeroverleg’ zou gaan heten. In oktober van dat jaar kwamen er op initiatief van het MSP team van de provincie Zuid Holland een overleg waarin de provincies Noord Holland, Zuid Holland, Zeeland, en de gemeentes Rotterdam en Den Haag vertegenwoordigd waren. Doel van dit overleg was te tot een gedachtewisseling rond de waardestelling van Duitse bunkers in de Atlantikwall te komen. Daarnaast werd er ingegaan op eventuele dreiging en de mogelijkheden tot bescherming en hergebruik. Na de eerste bijeenkomst kreeg het bunkeroverleg een meer structureel karakter. Er werd al snel vastgesteld dat, in tegenstelling tot de Nederlandse werken, de inventarisatie in alle opzichten gebrekkig was. Er was dus een inhaalslag nodig. Op basis van het reeds voorhandene materiaal verwachtte men deze inhaalslag te kunnen

---

<sup>110</sup> ‘Laatste bunker dreigt te kantelen’, *Algemeen Dagblad*, 25-03-1998.

<sup>111</sup> Mark Koster, ‘Ze noemen me bunkeroloog’, *Intermedair* 24-04-1997, 4.

<sup>112</sup> C.N.J. Neissingh, J.R. Verbeek, *Bunkers in het Staelduinse bos* (Den Haag 1994), en: C.N.J. Neissingh, J.R. Verbeek, *Duitse bunkers aan het Wassenaarse Slag* (Den Haag 1994).

<sup>113</sup> De leden van de WVN waren al lid van MVC, maar de status van de werkgroep binnen de stichting was altijd wat tweeslachtig geweest. In 1996 kreeg de werkgroep definitief een plaats.

maken en tot een werkplan aangaande de geschatte 23 000 werken te komen. Deze hoop bleek enigszins voorbarig, en in 1996 gauw werd een vertegenwoordiger van de WVN te hulp geroepen. Het bunkeroverleg werd daarna omgedoopt tot ‘stuurgroep Atlantikwall’. Hoewel aanvankelijk bedoeld als *Quick scan* bleek een en ander niet zo *quick* te verlopen. Er was nog te weinig materiaal en er moest veel gebruik worden gemaakt van veldwerk waarbij gebruik werd gemaakt van lokale bunkerdeskundigen. In 1999 werd de ‘professionele onderzoeker’ Maarten Peters aan het project toegevoegd, waarna de inventarisatie en selectie in hoog tempo werden afgerond. MVC werd echter niet buitenspel gezet: Het uiteindelijke selectievoorstel kwam tot stand na de adviezen van de al ter sprake gekomen John Verbeek van de WVN.<sup>114</sup> Het overleg leidde tot een selectievoorstel waarin een gedeelte van de Duitse bunkers als ‘representatief en het behouden waard’ werd aangewezen.<sup>115</sup> Dit voorstel, gericht op het behoud van delen van de Atlantikwall werd op 13 mei 2003 aangeboden aan de Raad voor Cultuur.

Het voorstel was echter niet onomstreden: Een jaar later verzocht RDMZ Rudi Rolf en Hans Sakkers commentaar op het rapport te geven.<sup>116</sup> Dat verzoek leidde tot een vinnig commentaar dat vorm kreeg in het boek *Duitse bunkers in Nederland*.<sup>117</sup> Hierin werd fikse kritiek gegeven op het bewuste rapport. In dit rapport werd ‘voorbijgegaan aan gegevens als lokale geschiedenis, geografische omstandigheden, de specifieke eigenschappen van de Duitse verdediging en het unieke karakter van Duitse bunkers in ons land’. Rolf was duidelijk niet onder de indruk van het werk van de stuurgroep: ‘Van de meeste door de Duitse strijdkrachten gebezigde ‘verdedigingsstructuren’, waarmee de opstellers verdedigingsvormen bedoelen, wordt er in het rapport een voorbeeld geselecteerd, dat in de nabijheid van andere uitverkoren ‘structuren’ diende te liggen. Het resultaat is dat de resten van de militaire bebouwing langs en klein stukje Nederlandse kust, en nog wel het minst interessante, [bedoeld wordt hier het stukje kust tussen Scheveningen en Katwijk-M.J.] een monumentenstatus zou moeten worden gegeven. Bunkers in andere kustgebieden, ook de belangrijkste, zouden aan hun lot kunnen worden overgelaten. Deze manier van doen resulteert in een inventarisatie die onvolledig en tendentius is, aanbevelingen die willekeurig zijn en argumentatie die gespeend is van criteria die van belang zijn bij het toekennen van een

---

<sup>114</sup> *Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog. Zand erover? Landelijke inventarisatie en selectievoorstel*. Werkgroep Verdedigingswerken vanaf 1915 (Den Haag 2003) 2-5.

<sup>115</sup> *Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog. Zand erover?*

<sup>116</sup> Tineke Brähler, *Duitse bunkers uit WO II in Nederland*. (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2004).

<sup>117</sup> Rudi Rolf, Hans Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland. Inventarisatie van de gebouwde en nog aanwezige duurzame verdedigingswerken* (Middelburg, 2005).

monumentenstatus'.<sup>118</sup> De aanbeveling tot monumentenstatus van het duo is onderverdeeld in thematische categorieën en beslaat heel andere delen van de Nederlandse kust dan die van MVC. Daarnaast wordt er ook aandacht aan Duitse bunkers in het binnenland gegeven.<sup>119</sup> De studie van Rolf en Sakkers was dus een fel antwoord en kan bijna worden uitgelegd als een brevet van onvermogen jegens de inspanningen van de opstellers van het Rapport.<sup>120</sup> Gezien het feit dat beiden dezelfde zaak dienden werd die kritiek niet al te ernstig genomen.<sup>121</sup> Het boek is echter veel completer dan het rapport en maakt een veel overzichtelijker indruk. Ook het feit dat er veel aandacht is voor het binnenland maakt het tot een waardevol naslagwerk. Ook dit rapport werd aan de Raad van Cultuur aangeboden, maar tot nu toe (2008) nog zonder resultaat.<sup>122</sup>

Intussen waren er al wel Duitse werken beschermd. In Hilversum kwam, een Duitse commandobunker, de *Blaskowitzbunker*, op de rijksmonumentenlijst. In Schagen kreeg een Duitse bunker, waarvan niemand weet waarvoor die eigenlijk diende, rijksbescherming.<sup>123</sup> Ook werden enkele werken geselecteerd door het MSP, waaronder het forteneiland te IJmuiden. Ambachtsheer deed een cultuurhistorische verkenning naar de waarde van de op het Nederlandse fort gelegen Duitse bunkers. Die verliep niet al te gunstig, omdat hij constateerde dat door het verlies van twee derde van de bouwsubstantie de samenhang teloor was gegaan. Desondanks werden, mede door het interessante samengaan van Nederlandse werken en Duits beton de overblijfselen zodanig positief gewaardeerd dat niet tot sloop werd besloten.<sup>124</sup> Ook de Servaasbunker te Utrecht werd geselecteerd, maar desondanks afgebroken ten gunste van een appartementencomplex. Zonder op de strijd rond het behoud in te gaan liet de situatie wel zien dat selectie nog lang geen bescherming betekende.

De bescherming lijkt een ad-hoc karakter te hebben. Dat concludeerde Brähler al op grond van haar vijf casussen en die situatie is nog niet veranderd.<sup>125</sup> Dat tamelijk doellose beleid blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat een eenzaam object als de bunker in Schagen wel

---

<sup>118</sup> Rudi Rolf en Hans Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland*, 7.

<sup>119</sup> Ibid, 49-57.

<sup>120</sup> Email Hans Sakkers nav. dit Rapport dd. 23 aug 2006: De indruk bestaat bij mij dat de samenstellers van het verslag *Zand er over?* onvoldoende deskundigheid hadden om een oordeel te kunnen vellen welke bunker(complexen) een rijksmonumentenstatus mogen genieten. Mijn conclusie moge duidelijk zijn; het verslag *Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog* heeft een onvoldoende basis van argumentatie om mee te mogen dingen in een beslissing wat als rijksmonument voor het nageslacht bewaard moet blijven.

<sup>121</sup> Interview N.J.C. Neisingh, Utrecht 11 maart 2008.

<sup>122</sup> Zie pagina 94.

<sup>123</sup> Tineke Brähler, *Duitse bunkers in Nederland*, 63-65.

<sup>124</sup> Ibid., 20-21.

<sup>125</sup> 'De vijf onderzochte casussen laten over het algemeen ad-hoc beslissingen zien(...)van consistent beleid kan ook (nog) geen sprake zijn'. <sup>125</sup> Tineke Brähler, *Duitse bunkers uit WO II in Nederland*, 77.

bescherming geniet, maar het *Landfront* van Vlissingen, dat werkelijk uniek genoemd kan worden, nog steeds niet.

De moeizame status van bunkers, en dan vooral Duitse kwam ook tot uiting in het boek *Op weerstand gebouwd* dat in 2004 door RDMZ werd uitgegeven.<sup>126</sup> De Nederlandse linies werden keurig beschreven en er ging veel aandacht uit naar de bunkers uit de mobilisatietijd.<sup>127</sup> Dat gold niet voor de Atlantikwall, die weliswaar werd genoemd maar waaraan geen apart artikel werd gewijd. Dit in tegenstelling tot vliegvelden van Duitse origine, in dit geval dat van Deelen.<sup>128</sup> Hoewel Duitse militaire architectuur dus als gelijke van Nederlands werd beschouwd was een duidelijk kader voor de omgang daarmee nog niet aanwezig.

Desondanks hadden sommige Duitse werken, zij het nog wat gebrekkig, hun weg naar de officiële bescherming gevonden. De conclusie van Brähler dat er nog steeds geen algemeen referentiekader voor de omgang met de resten van de voormalige Atlantikwall bestaat (2005) is echter ook ná het boek van Rolf en Sakkers nog steeds van kracht.

### **De eeuwwisseling: *Nota belvédère*, weer een gunstige randvoorwaarde.**

De kritiek van Sakkers en Rolf lijkt wat scherp-slijperig. Het gaat er immers toch om deze vorm van erfgoed te bewaren? Dat gevoel werd ook gedeeld door andere betrokkenen. Neissingh nam bijvoorbeeld niet zoveel aanstoot aan de felle reactie en was eerder blij dat het stimuleerde tot verder onderzoek. Toch was die kritiek steekhoudend. Rolf's schimpen op de 'structuren' en het kleine stukje kust lieten zien dat de kloof tussen onderzoek en bescherming steeds groter aan het worden was en de invloed van een nieuwe vorm van denken over de omgang met erfgoed 'zijn' serieuze aandacht voor bunkers begon te verdringen.

De impliciete nadruk op de ondeskundigheid van de betrokkenen is in dat licht dan ook niet geheel onterecht te noemen. De nadruk op het stukje kust van Scheveningen tot Katwijk, waar ook Sakkers gewag van maakt, lijkt namelijk niet helemaal toevallig.<sup>129</sup> De later toetgetreden M. Peters deed namelijk in 2005 een boekje het licht zien waarin de Atlantikwall werd beschreven en door middel van wandelroutes aan een groot publiek werd

---

<sup>126</sup> H.C.M. Kleijn, *Op weerstand gebouwd, verdedigingslinies als cultureel erfgoed* (Zwolle 2004).

<sup>127</sup> Frits Niemeijer, 'Fliegerhorst Deelen. Een Duits militair vliegveld heroverd', H.C.M. Kleijn, *Op weerstand gebouwd* (Zwolle 2004) 192-202. 202

<sup>128</sup> Frits Niemeijer, 'Fliegerhorst Deelen, 198.

<sup>129</sup> Email van Hans Sakkers naar aanleiding van het bunkeroverleg. Bunkeroverleg: 'Het gehele verslag door wordt naar het geselecteerde stuk kust Scheveningen-Katwijk geschreven, zonder dat er afgewogen argumenten aan ten grondslag liggen'.

gepresenteerd.<sup>130</sup> Naast dit recreatief-informatieve element besteedde hij echter veel aandacht aan de mogelijkheden die Duitse bunkers bieden ‘als inspiratiebron voor nieuwe architectuur’. In een aantal plannen voor het stukje kust, inderdaad tussen Scheveningen en Katwijk, wordt een groot aantal futuristische plannen gepresenteerd waarbij de structuur van de Atlantikwall een rol speelt. Inspiratie uit het verleden voor de vormgeving van het heden, precies volgens de doelstellingen van Belvédère.<sup>131</sup> Het lijkt erop dat er hele andere waarden een rol speelden bij het selectievoorstel dan alleen maar cultuurhistorische en er sprake was van een vermenging van belangen. Dat is niet toevallig, omdat in 1999 de Nota Belvédère het licht zag. Belvédère richtte zich op weliswaar op het behoud van het cultuurlandschap, maar wees ook nadrukkelijk op de mogelijkheden het aanwezige cultuurhistorische kapitaal te benutten voor economische versterking van de regio. De Belvédère-benadering werd in 1999 geïntroduceerd als nieuwe manier om met erfgoed om te gaan bij ruimtelijke opgaven. Deze werkwijze werd ook wel ‘behoud door ontwikkeling’ genoemd en kreeg zijn beslag in de gelijknamige nota. Doel was beleidsmakers, marktpartijen, cultuurhistorische en ruimtelijke beroepsgroepen op nieuwe gedachten te brengen in hun omgang met het verleden, om zo de cultuurhistorische identiteit sterker richtinggevend te laten worden bij de inrichting van de ruimte. Doel was zowel een bijdrage te leveren aan het behoud van cultuurhistorisch erfgoed als een impuls te geven aan een kwalitatief betere inrichting van de ruimte.<sup>132</sup> Belvédère droeg op die manier bij aan bescherming, maar leidde ook tot pessimistisch gestemde kritiek. De journaliste Tracy Metz merkte op dat het ‘erg was dat gemeentes en publiek blijkbaar zo onwetend en onwelwillend zijn, dat alleen gerammel met een potentiële geldbeurs een zwakke vorm van interesse kan opwekken’<sup>133</sup> Hans Renes vond het zelfs iets naars en calvinistisch hebben ‘dat zelfs erfgoed iets moet doen om de kost te verdienen’.<sup>134</sup> Dit soort kritiek maakt duidelijk dat Rolf’s neutrale onderzoek steeds verder van de wereld van het behoud af kwam te staan, en verduidelijkt zijn wrevel. Dat wil niet zeggen dat hier gesuggereerd wordt dat Peters bunkers op een slinkse manier verkwanselde. Hij merkte immers op dat deze ‘hippe’ aanpak kan makkelijk leiden tot een gemakkelijk gebruik van monumenten voor andere doeleinden waardoor het karakter daarvan verloren gaat. Hij pleit er dan ook voor dat ‘De

---

<sup>130</sup> Maarten Peters, *De Atlantikwall. Omstreden erfgoed van Rijnmond tot IJmond* (Den Haag 2005).

<sup>131</sup> Maarten Peters, *De Atlantikwall*, 127-144.

<sup>132</sup> (PDF) Monique Eerden, ‘Observaties vanuit de belvederepraktijk’ *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp planning en democratie* (z.p. 2008). [www.belvedere.nu](http://www.belvedere.nu).

<http://www.belvedere.nu/page.php?section=10&pID=9&mID=1&bID=407> Laatst bijgewerkt: 04-02-2008.

<sup>133</sup> Tracy Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Hoofddorp 2002) 73.

<sup>134</sup> Hans Renes is social geograaf aan de UVA. Tracy Metz, *Pret! Leisure en landschap*, 170.

onbedoelde effecten van de linie op het gebied van natuur landschap en stedenbouw op waarde geschat dienen te worden'.<sup>135</sup>

Dat Nota Belvédère bunkers als een bijproduct van deze visie in het vizier van bescherming kon brengen bleek niet alleen uit de resultaten van het bunkeroverleg maar ook uit de publicatie *Het post-militaire landschap* uit 2004.<sup>136</sup> In optimistische beleidstaal ('Ha eindelijk, het post-militaire landschap') werd duidelijk gemaakt wat het doel van de uitgave was: 'In nota belvédère was op de basiskaart een aantal linies opgenomen waaruit blijkt dat er naast de in bestuurskringen al bekende Stelling van Amsterdam en NHW nog veel meer zijn. De bekendheid van die "nieuwe linies" is echter nog klein, waardoor het Directoraat-Generaal-Ruimte (DGR) van het ministerie van VROM opdracht heeft gegeven aan Beek & Kooiman Cultuurhistorie welke linies zich er, naast de grote vier, nog meer in het landschap verhullen. De opdracht behelst daarmee globaal het in kaart brengen van de Nederlandse linies en stellingen die nog min of meer herkenbaar in het landschap liggen'. Dat leidde tot een inventarisatie van bijna alle linies die nog in het Nederlandse landschap verscholen liggen, daterend van de tachtigjarige oorlog tot nu. De onbevangenheid van de auteurs en opdrachtgevers sprak vooral uit het feit dat duidelijke al lang bekende pronkstukken zoals de Staats-Spaanse linies in Zeeuws Vlaanderen als ontdekkingen werden gepresenteerd. Desondanks ontstond er een goed overzicht waarin ook meer recentelijk 'ontdekte' linies, zoals de Duitse verdediging rond Utrecht werden opgenomen.<sup>137</sup> De literatuurlijsten per object laten bovendien goed zien dat veel van de hiervoor besproken werken een duidelijke handboekstatus hadden verkregen. Opvallend is dat de auteurs ook opmerkten dat de kennis van de Atlantikwall nog niet groot genoeg was om daar een duidelijke samenhang in aan te brengen, gezien de perikelen rond het bunkeroverleg natuurlijk niet verassend. De publicatie was echter bedoeld voor planologische doeleinden, en niet als cultuurhistorisch overzichtswerk. Voorzichtigheid is echter geboden, want sommige resultaten laten zien dat de kennis over de besproken objecten nogal eens te wensen overlaat<sup>138</sup>.

Voor het onderzoek naar bunkers was *Het post-militaire landschap* van geen belang, voor de bescherming des te meer. Geheel conform het boek zijn linies en forten immers een vast onderdeel van het Belvédère arsenaal geworden. Dat leidde tot projecten zoals

---

<sup>135</sup> Maarten Peters, *De Atlantikwall*, 55.

<sup>136</sup> *Het post-militaire landschap. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland*. Dl. I+II (zp. 2004).

<sup>137</sup> Opvallend afwezig is bijvoorbeeld de *Frieslandriegel*, een stelsel van loopgraven en tankgrachten dat in 1944-1945 werd aangelegd en waarvan nog uitgestrekte sporen in het landschap aanwezig zijn.

<sup>138</sup> Zo wordt erop gewezen dat 'er op het westfront van de vesting Holland enkele Nederlandse kazematten zijn bewaard, waarvan er echter enkele door de Duitsers zijn verbouwd'. Gezien de foto's wordt er blijkbaar bedoeld op het forteneiland te IJmuiden waar inderdaad enkele Nederlandse bunkertjes staan, maar waarvan het beeld beheerst wordt door een paar grote Duitse werken. Die zijn blijkbaar voor Nederlandse aangezien.

‘Cultuurhistorische impuls Duin Horst en Weide’ waarbij, tussen Katwijk en Scheveningen, werd gepoogd ‘cultuurwaarden te bewaren zonder dat het een museum wordt’.<sup>139</sup> Ook het project ‘Herstel van de Stelling Den Helder’ uit 2004 waar een plan werd gepresenteerd om op basis van de bestaande structuur de overbodig geworden vestingwerken een functie in het stedelijk gebied te geven is een gevolg van de Belvédère-aanpak. Doel is de stad uit het slop te trekken door de identiteit als vestingstad te benadrukken en recreatief uit te buiten.<sup>140</sup> De in deze stelling overvloedig aanwezige bunkers zijn inmiddels zodanig erkend dat dit voor hen zeker van positieve betekenis zal blijken.

Bunkers, Nederlands en Duits, waren rond de eeuwwisseling algemeen als cultuurhistorische objecten geaccepteerd, en de belangstelling ervoor was geen vreemde zaak meer. Die belangstelling werd echter tot nu toe nog niet goed samengevoegd met voldoende kennis over de bunkers, waardoor er een brokkelig beschermingsbeeld ontstond. De Belvédère-benadering was, en zal dat nog lange tijd zijn, van grote waarde voor het behoud van bunkers. Dat laat echter onverlet dat bunkers niet centraal staan. Bunkers zijn geaccepteerde elementen in een om verschillende redenen waardevol geacht cultuurlandschap geworden, waarmee ‘iets’ gedaan kan of moet worden.

### **De eeuwwisseling: Specialisatie en het Internet**

Rond 2000 werd het bunkerlandschap bevolkt door verschillende groepen. De particuliere onderzoekers, de Vereniging MVC en de RDMZ. De emancipatie van bunkers was voor Nederlandse werken zo goed als voltooid en begon voor Duitse werken steeds meer gestalte te krijgen. De steeds grotere zichtbaarheid van bunkers als cultuurhistorische objecten die door al hun inspanningen was ontstaan leidde ertoe dat er ook nieuwe georganiseerde groepen ontstonden die zich gespecialiseerd met het begrip bunker gingen bezighouden. Het is interessant dat juist de opkomst van het internet hierbij een grote rol speelde.

MVC was zoals reeds vermeld lange tijd de enige stichting die zich met het vestingbouwkundig historisch erfgoed bezighield. Deze categorie werd gedurende de jaren tachtig en negentig verrijkt met de categorie betonnen verdedigingswerken. Omdat MVC zich natuurlijk ook nog steeds op andere categorieën vestingbouwkundig erfgoed bleef richten, en

---

<sup>139</sup> Projectbureau Belvédère: Project cultuurhistorische impuls Duin Horst en Weide, [www.belvedere.nu](http://www.belvedere.nu)  
<http://www.belvedere.nu/page.php?section=08&pID=5&mID=3&prID=287>. Laatst bijgewerkt: 26-07-2006, geraadpleegd: 20-05-2008.

<sup>140</sup> Gemeente Den Helder, [www.denhelder.nl](http://www.denhelder.nl)  
[http://www.denhelder.nl/index.php?menu\\_id=60&nieuws\\_id=2686](http://www.denhelder.nl/index.php?menu_id=60&nieuws_id=2686). Laatst bijgewerkt: 18-01-2007, Geraadpleegd 20-05-2008.

zijn activiteiten daarbij voortdurend uitbreidde, lag het voor de hand dat deze stichting langzamerhand te klein zou gaan worden om al deze taken alleen te blijven behartigen.

Een aanzet tot specialisatie in ‘eigen kring’ werd al gegeven door de oprichting van de WVN in 1985. Er verschenen echter ook nieuwe spelers.

In 1998 werd de Stichting Militair Erfgoed (SME) opgericht. De stichting wil de belangstelling voor militair erfgoed in binnen- en buitenland vergroten middels excursies, bunkerdagen en publicaties. Zij zet zich tevens in voor het behoud en beheer van militair erfgoed in Nederland, waarbij het accent ligt op objecten uit de 20<sup>e</sup> eeuw. Naast bunkers betreft zij ook verwante complexen zoals vliegvelden en kazernes binnen haar interessegebied. Bijzonder aspect van de stichting is dat zij het accent legt op beheer van militaire objecten. Dat kwam tot uiting in concrete projecten waarbij bunkers werden aangekocht en gerenoveerd, zoals bijvoorbeeld de kazemat bij de Diefdijk.<sup>141</sup> Het werk van de Stichting vindt, ondanks deze toch wel kapitaalintensieve doelstellingen nog steeds voortgang. Zo werden op 28 september 2007 vier Rivierkazematten aan het bezit toegevoegd.<sup>142</sup> Zij geeft de kreet ‘behoud door ontwikkeling’ dan ook een concrete invulling. SME verzorgt sinds 2003 een jaarlijkse publicatie in boekvorm. Dat leidde onder meer tot het boek *Utrecht verdedigd* waarin de Duitse militaire versterkingen in en rond Utrecht werden beschreven.<sup>143</sup> De publicatie was niet toevallig; juist rond die tijd begon immers de strijd rond het behoud van de Servaasbunker. De stichting opereert beslist niet alleen en heeft samenwerking met verwante stichtingen hoog in het vaandel. Zij streeft er tevens naar om de nu (2008) wat versnipperde krachten te bundelen en als een platform te fungeren.<sup>144</sup>

Versnippering is een negatieve connotatie van een fenomeen dat nu nadrukkelijk aanwezig is. Naast de SME zijn er immers een grote groep stichtingen die zich met het behoud van bunkers bezighouden. Een grote is de SME, die nationaal gericht is, een kleinere de in 1995 opgerichte ‘Werkgroep Onderzoek Verdedigingswerken IJmuiden’ (WOVIJ). De stichting ijvert voor behoud van de resten van de Atlantikwall rond IJmuiden. Dat resulteerde in twee publicaties en pogingen de aldaar aanwezige bunkers te redden.<sup>145</sup> Een andere stichting die zeker de aandacht verdient is de ‘Stichting bunkerbehoud’ in Zeeland. Deze

---

<sup>141</sup> *Alert 3* (2000), 5.

<sup>142</sup> De stichting beweegt zich op een breed terrein. Zo kocht zij na een voorbereiding die al begon in 2001 de luchtwachtoren in de Eede (Zeeuws-Vlaanderen). Bron: Stichting Militair Erfgoed(SME). <http://www.miltair-erfgoed.nl>. Pad: Keuzemenu: lwt. Laatst bijgewerkt: Onbekend. Geraadpleegd: 22-05-2008.

<sup>143</sup> H. Sakkers, M. Machielse, E. Brouwer, *Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de Stad Utrecht* (Nieuw Weerdinge 2003).

<sup>144</sup> [www.miltair-erfgoed.nl](http://www.miltair-erfgoed.nl).

<sup>145</sup> Hans Hoevens en Ruud Pols, *Landfront IJmuiden* (IJmuiden 2002). en: Ruud Pols en Leo de Vries, *Seefront IJmuiden* (IJmuiden 2006).



stichting werd in 1999 opgericht naar aanleiding van de wens een museum over de Atlantikwall op te richten. Na jarenlange strubbelingen die telkens opnieuw op niets uitliepen kocht de Stichting zelf twee bunkers aan te Zoutelande en vestigde daar het zo vurig gewenste museum waardoor Nederland er naast het kazemattenmuseum in Kornwerderzand ook een museum voor Duitse bunkers bij had.<sup>146</sup> Zij zet zich in voor het behoud van de talrijke Duitse werken in Zeeland en Walcheren, waaronder het unieke *Landfront*. Het Museum te Zoutelande bleef niet al te lang uniek, want in 2004 opende het *Atlantikwallmuseum Hoek van Holland* zijn poorten. De ‘Stichting Vesting Hoek van Holland’ ontstond in 1996 met het doel de aldaar gelegen restanten van de Atlantikwall een passende bestemming te geven. Dat resulteerde in de restauratie van een bunker en het terugplaatsten van een daarbij behorend stuk geschut. De stichting beijvert zich nog steeds voor bescherming. Er worden meer bunkers vrijgelegd, en onlangs werd zelfs een stuk drakentandversperring dat wegens de aanleg van een bedrijventerrein moest wijken verwijderd om weer op nieuwe locatie opgebouwd te worden. Ook stukken tankmuur die in 2007 te Noordwijk in het strand werden teruggevonden werden naar de Hoek getransporteerd.<sup>147</sup> De stroom musea lijkt niet meer te stelpen: In 2004 opende ook in IJmuiden het museum van de met WOVIJ samenwerkende Stichting WN 2000 zijn deuren. Het is gevestigd in twee voormalige personeelonderkomens van de batterij Heerenduin en breidt nog voortdurend uit.<sup>148</sup>

Opvallend kenmerk van deze stichtingen is dat zij op een effectieve manier gebruik maken van het Internet. Zij bezitten beide uitstekend verzorgde websites waarop een steeds groeiende en geactualiseerde informatie betreffende Nederlandse en Duitse bunkers te vinden is. Daarnaast geven gastenboeken de mogelijkheid te communiceren, vragen te stellen en informatie aan te dragen. Dit maakt ze tot effectieve organisaties, die geholpen door het nieuwe medium gezien de bezoekersaantallen hun doelstellingen goed kunnen verwezenlijken. Het lijkt erop dat vooral het medium internet voor het onderzoek en behoud van bunkers een bijzonder belangrijke impuls is geweest. Tot de komst van dit medium was publicatie en informatie over deze bouwwerken immers maar spaarzaam verkrijgbaar. Zoals het voorgaande heeft laten zien duurde het immers geruime tijd voordat de inventarisatie van het Nederlandse bunkerbestand enigermate volledige vormen begon aan te nemen. Daarnaast waren de platforms van waaruit publicatie mogelijk was, zoals de stichting MVC of RDMZ

<sup>146</sup>Stichting bunkerbehoud. [www.bunkerbehoud.com](http://www.bunkerbehoud.com). <http://www.bunkerbehoud.com/index.html>. Pad: Keuzemenu ‘bunkermuseum Zoutelande’. Laatst bijgewerkt 16-07-2008. Geraadpleegd: 22-06-2008.

<sup>147</sup> Stichting vesting Hoek van Holland. [www.atlantikwall-museum.nl](http://www.atlantikwall-museum.nl). <http://www.atlantikwall-museum.nl>. Pad: De stichting/Projecten. Laatst bijgewerkt: 23-06-2008. Geraadpleegd: 23-05-2008.

<sup>148</sup> Stichting WN2000. [www.wn2000.nl](http://www.wn2000.nl). <http://www.bunkermuseum.nl/>. Laatst bijgewerkt: Onbekend. Geraadpleegd: 22-06-2008.

niet zo algemeen toegankelijk. Ook was het niet voor ieder geïnteresseerde net zoals Rolf en Sakkers via een uitgever hun bevindingen wereldkundig te maken. Door het Internet viel deze barrière weg. Websites met foto's en kaartenmateriaal zorgden ervoor dat de kennis over de nog aanwezige bunkers in snel tempo groeide. De alomtegenwoordigheid van het Internet zorgde ervoor dat de, toch wat vreemde hobby van een enkeling, plotseling zichtbaar werd en in groepsverband kon worden beoefend. Dat was wel nodig ook: Rob de Roede, een van de oprichters van SME vertelde dat hij lange tijd dacht dat hij uniek was. Een 'afwijking' had. Wie hij er ook over sprak, 'iedereen trok zijn schouders erover op'.<sup>149</sup> Er ontstonden dan ook al snel nieuwsgroepen, al dan niet gerelateerd aan websites, die als contactpunt voor die geïnteresseerden fungeerden en waardoor nieuws snel kon worden verspreid. Voor de Atlantikwall ontstond een nieuwsgroep, maar ook voor Nederlandse werken.<sup>150</sup> De nieuwsgroepen haalden door de verslagen van excursies al snel veel informatie boven water. Zelfs de meest onooglijke betonnen overblijfselen konden worden gepresenteerd en door de daar aanwezige kennis worden geanalyseerd. Het feit dat het hier vrijwilligers betreft doet niets af aan de professionaliteit en de kwaliteit van het materiaal. Een mooi voorbeeld van zo'n site is *Forten Info*.<sup>151</sup> Deze site bevat informatie over alle categorieën verdedigingswerken, maar is bijzonder compleet. Interessant zijn de bibliografie en de mogelijkheid vestingwerken aan de hand van koppelingen met *Google-Earth* gegevens in het veld te bestuderen.<sup>152</sup> Ook de meest recent onder de aandacht gekomen linies, zoals de *Vordere-* en *Hintere Wasserstellung* zijn hierin opgenomen. De restanten zijn, tot de meest onbeduidende toe, nauwkeurig beschreven, van coördinaten en soms van een foto voorzien. Dat is iets waar men 25 jaar geleden alleen nog maar van kon dromen. Daardoor is het wellicht het beste startpunt voor een informatiesurftocht naar de gegevens van betonnen vestingwerken in Nederland en Europa. Dat inmiddels ook officiële instanties deze waarde hebben onderkend blijkt wel uit de vermelding van veel van deze sites als bron in een boek als bijvoorbeeld *Het post-militaire landschap*.

Een mooi voorbeeld van de wijze waarop het net zowel kennis en bescherming in de hand werkte is het relaas van de website Grebbelinie.nl.<sup>153</sup> Deze site was een initiatief van Bert Rietberg die in de regio woonachtig was. Aanvankelijk vooral geïnteresseerd in de natuurwaarden van het gebied van de voormalige linie, kwam het accent al gauw bij de

---

<sup>149</sup> 'verzot op bunkers', *Haarlems Dagblad*, 17-04-1999.

<sup>150</sup> [Atlantikwall@yahoogroups.nl](mailto:Atlantikwall@yahoogroups.nl). Voor Nederland: [verdedigingswerken@googlegroups.com](mailto:verdedigingswerken@googlegroups.com)

<sup>151</sup> Forten info. Militair erfgoed in Nederland en België. <http://www.forten.info/>

<sup>152</sup> Forten.info.nl

<sup>153</sup> Grebbelinie.nl. <http://www.grebbelinie.nl>

verdedigingswerken en de daarop gelegen kazematjes uit de mobilisatieperiode te liggen. Hoewel er een inventarisatie aanwezig van deze werken, bleef die beperkt tot de gegevens die ook al bij Van Wieringen in 1987 bekend waren. Door de mogelijkheid met de beheerder te communiceren breidde het aantal objecten zich echter gestaag uit. Zo wees een bezoeker Rietberg bijvoorbeeld op het bestaan van de kaarten uit de *Groene Serie*, waarop de stellingen in de toestand van mei 1940 gekarteerd waren.<sup>154</sup> Er kwamen daardoor resten van tankversperringen in de openbaarheid die anders zonder twijfel verborgen waren gebleven, omdat ze slechts door specialisten uit de regio konden worden ontdekt. Zonder internetfora als deze was dat waarschijnlijk zo gebleven. Ook kwamen er steeds meer restanten van kazematjes aan het licht die tot dan toe onopgemerkt waren gebleven. Daaronder ook veel restanten van de betonblikken van de G kazematten die in de liniewal verstopt bleken te zitten. De aandacht breidde zich verder uit naar de linie Ochten-De Spees en het land van Maas en Waal, waarin de verlenging van de Grebbelinie gelegen was. Ook hier werd het nodige materiaal ontdekt.<sup>155</sup> Zo meldde de nieuws pagina in oktober 2000 dat er ‘hoewel de meeste boeken over vestingwerken beweren, dat de Betuwelinie na ruilverkaveling in de jaren ‘50 geheel is verdwenen’ er toch nog restanten aanwezig waren. Deze werden natuurlijk onmiddellijk op het web gepresenteerd en toegankelijk gemaakt. De continue optimalisering van de site leidde ertoe dat er een compleet overzicht van de restanten van de stelling ontstond. Sommige, niet in de Nederlandse typologie passende kazematten trokken de aandacht. Al gauw bleek dat deze tot de *Pantherstellung* behoorden.<sup>156</sup> Deze stelling werd op dezelfde manier ‘ontdekt’ en kreeg naast de Nederlandse werken een prominente plaats op de site. De site richtte zich niet alleen op informatie en onderzoek, maar leidde ook tot de oprichting van de Stichting Grebbelinie in 2004. Deze stichting beijvert zich voor het behoud en het toegankelijk maken van de linie. Hoewel dit geen echte bunkerclub is, staat het recente militaire verleden sterk centraal. De stichting bemiddelt bij eventuele bedreiging van bunkers, zoals bij de recente verplaatsing van een kazematje wat voor de verbreding van de A12 zou moeten wijken.<sup>157</sup> Daarnaast ontplooit zij initiatieven die delen van de linie vanuit een educatief perspectief renoveert. Zo worden er stellingrestanten en loopgraven uitgegraven en gereconstrueerd. De stichting weet de weg naar de overheid te vinden, en dat gebeurt ook

---

<sup>154</sup> Voor een uitleg over de *Groene Serie*, zie hoofdstuk 3.

<sup>155</sup> Bert Rietberg, ‘Toch nog linierestant bij Ochten’ (oktober 2000). [www.grebbelinie.nl](http://www.grebbelinie.nl). <http://home.tiscali.nl/~grebbelinie/>. Pad: Nieuws, Nieuwsarchief, 2000, oktober. Laatste bijgewerkt: Onbekend. Geraadpleegd: 25-05-2008.

<sup>156</sup> De *Pantherstellung* kwam ook voor in Rolf's *Bunkers in Nederland* (pag.73) maar werd nooit uitvoerig behandeld.

<sup>157</sup> Bert Rietberg, ‘Verplaatsing kazemat S55 geslaagd’ (22-03-2008). [www.grebbelinie.nl](http://www.grebbelinie.nl). <http://www.grebbelinie.nl/page/news> Laatste bijgewerkt: 22-03-2008. Geraadpleegd: 25-05-2008.

andersom. Zo verleende zij medewerking aan de totstandkoming van het rapport *De Grebbelinie boven water*, dat in opdracht van de provincie Utrecht geschreven werd met het doel tot een visie op het gebied te komen.<sup>158</sup> In 2004 verscheen een cultuurhistorische gids van de linie.<sup>159</sup> Een vergelijking met de inventarisatie van Van Wieringen uit 1987 laat duidelijk zien dat de site en de daaruit voortvloeiende activiteiten voor het onderzoek van de Grebbelinie van grote waarde zijn geweest. Dit laatste temeer omdat bescherming van het rijk nog steeds op zich laat wachten.<sup>160</sup>

Opvallend is het contrast tussen de oude en nieuwe spelers: MVC heeft weliswaar een internetsite, maar deze is zeer sober en niet meer aan de eisen van deze tijd aangepast. De hoeveelheid informatie is vergeleken met bijvoorbeeld die op [forten.info.nl](http://forten.info.nl) dan ook zeer gering. Datzelfde geldt voor de RDMZ. De dienst heeft nog steeds geen aparte afdeling voor militair erfgoed en is als informatiebron voor deze vorm van erfgoed dan ook niet erg geschikt. De mogelijkheid om via KICH naar vestingwerken te zoeken is erg beperkt; het betreft daar immers alleen maar beschermde objecten waardoor er geen representatief van het Nederlandse bunkerbestand wordt gegeven.<sup>161</sup> Op het gebied van informatievoorziening is het accent dan ook beslist verschoven naar de nieuwe spelers. Het verzamelen en presenteren van informatie, het in contact brengen van gelijkgestemden en de oprichting van stichtingen zoals die van Rietberg zijn voor de kleine bunkerwereld van groot belang geweest.

### **Na 28 jaar: de zichtbare individuele ontdekking van het gebouwde verleden.**

De belangstelling voor bunkers, aanvankelijk bijna onzichtbaar en slechts door het gelukkige toeval van de geïnterviewde BN-er Johnny Lion enigszins te traceren, is anno nu door het Internet en het grote aantal verenigingen een zichtbaar verschijnsel geworden. Door de grote toegankelijkheid die door het nieuwe medium is ontstaan wordt het tevens mogelijk om de vraag naar het waarom van die belangstelling direct aan de betrokkenen te stellen.

---

<sup>158</sup> De Grebbelinie boven water. Gebiedsvisie voor de Grebbelinie. Provincie Utrecht. (Utrecht 2006).

<sup>159</sup> Bert Rietberg, *De Grebbelinie. Een cultuurhistorische gids* (Ede 2004).

<sup>160</sup> Zo stond 22 maart 2008 te lezen op de rondzendlijst verdedigingswerken : De karakteristieke Grebbelinie met zijn dijken, forten, keerkaden, kazematten en sluizen wordt geen beschermd rijksmonument. Minister Ronald Plasterk van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft de Grebbelinie van de voordracht geschrapt

<sup>161</sup> KennisInfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) maakt cultuurhistorische informatie goed toegankelijk. Door cultuurhistorische informatie te ontsluiten en te koppelen, te bundelen en te stapelen. Vooral voor planvormers, beleidsmakers, ontwerpers en vakspecialisten, maar ook voor iedereen die in cultuurhistorie is geïnteresseerd. KICH is een initiatief van Projectbureau Belvedere en het ministerie van VROM. [www.kich.nl/](http://www.kich.nl/)

Aan de leden van de nieuwsgroep verdedigingswerken.nl werd daarom de vraag voorgelegd wat hen het meeste in deze bouwwerkjes aantrok. Door het beperkte aantal respondenten is het, zelfs in het kleine bunkerwereldje, natuurlijk niet mogelijk om een eenduidig antwoord op die vragen te geven. De antwoorden zijn bovendien allemaal persoonlijk gekleurd en daardoor erg verschillend.<sup>162</sup> Desondanks waren er toch gemeenschappelijke trekjes te identificeren. Veel respondenten vinden bunkers gewoon ‘mooi’. Zo schreef een respondent: ‘Nederlandse vestingwerken uit het interbellum, maar ook forten vind ik prachtig. Maar Duitse bunkers dat is het helemaal!’ Niet alle respondenten maken op deze, aan Hans Sakkers herinnerende gepassioneerde manier gewag van hun bewondering. ‘Ja, bunkers, wat heb ik ermee? Ik vind ze mooi. Het zijn feitelijk kunstwerken die gebouwd zijn door o.a. foute aannemers maar ook met bloed, zweet en tranen door dwangarbeiders. Het is een stukje geschiedenis van Europa en herinnert ons aan een moeilijke periode die de vorige generatie heeft moeten meemaken’. Die connectie van vorm met de geschiedenis speelde ook bij anderen een rol: ‘Fascinerend is de bouwstijl, en de gedachtegang achter de betonnen bouwwerken. Deze zijn met de grootste precisie gebouwd, en met [het doel?-M.J.] alle mogelijk situaties in acht [te] nemen in elkaar gezet. Daarnaast zijn ze vaak zelfs nu nog erg intact, en is het erg leuk jezelf in te beelden hoe het er 60 jaar geleden uit heeft gezien’. De connectie van vorm en geschiedenis heeft bovendien een ander aspect dat bij vrijwel alle respondenten een rol speelde. Bunkers hebben een geheimzinnige uitstraling, en ‘Omdat WO II steeds verder wegdrijft wordt het een wereld die steeds mysterieuzer wordt’. Een ander benadrukte de bijna romantische sensatie die met ‘bunkeren’ gepaard kan gaan: ‘Doordat de meeste Duitse bunkers zich nog onder de grond bevinden en niet toegankelijk zijn is het bij het openmaken van een dergelijke bunker toch een soort tijds capsule die je instapt, soms tref je spullen aan. Je voelt je dan een soort ontdekker of (moderne)archeoloog die 'onderzoek' doet naar een bepaalde periode’. Behoud is weliswaar voor alle respondenten een noodzaak, maar herbergt ook gevaren: Ik vind museale bestemmingen een goed plan, alleen is dan de spanning weg. Een bunker waar je niet in kan is nl. vele malen spannender, je denkt dan iedere keer wat zou er in liggen’. Ook al is niet iedereen het daarmee eens: ‘Persoonlijk vind ik dat toegankelijke bunkers moeten worden opgeknapt met een bordje erbij wat voor bunker het was en wanneer hij gebouwd is’.

‘Persoonlijk’ is misschien ook wel het sleutelwoord als het gaat om de vraag naar de redenen die ten grondslag lag, en ligt, aan de interesse voor bunkers die de afgelopen 25 jaar zo

---

<sup>162</sup> Het aantal respondenten bedroeg negen. Omwille van hun privacy zijn hun namen niet in deze scriptie weergegeven.

stormachtig groeide. Een persoonlijke bevrogenheid voor het uiterlijk van betonnen verdedigingswerken, de persoonlijke avontuurlijke beleving van hun atmosfeer en een persoonlijke aanraking met de geschiedenis.

### **2008: Het verleden ontdekt: Een versplinterd heden.**

Dit hoofdstuk liet zien dat er verschillende redenen zijn aan te geven waarom bunkers anno 2008 zowel in boekenkast als weiland te vinden zijn. Ook toonde het dat voor het beantwoorden van de vraagstelling er naar een specifieke groep gekeken moet worden: Die van de onderzoekers en de amateurs, een aanvankelijk slecht zichtbare groep die door het Internet een duidelijke zichtbaarheid heeft verkregen. De drijfveren voor het aanvankelijke onderzoek waren divers, maar hadden enkele gemeenschappelijke kenmerken: Onderzoek begon bij Duitse bunkers, en onderzoekers waren allen op een bepaalde, persoonlijke wijze door de bouwwerken gefascineerd. Hun publiek bestond al, maar was nog in hoge mate onzichtbaar. Het gelukkige toeval dat Johnny Lion iets over zijn gepassioneerde losliet, laat zien dat het bestond, maar ook dat er een immens gebrek aan kennis was. Dat die kennis er kwam was voor een groot deel te danken aan enkele onderzoekers die een basis legden en anderen zouden inspireren om verder te gaan. Het is opvallend dat bij vrijwel al deze onderzoekers een persoonlijke passie voor het object bunker van doorslaggevend belang was.

Bescherming van bunkers was daarentegen te danken aan een aantal maatregelen die met het object bunker weinig van doen hadden. In het MIP kon de al bestaande kennis gedeeltelijk aanhaken op de grootscheepse inventarisatie van het sterk verbrede begrip cultureel erfgoed waarbij bunkers als een soort bijvangst ten tonele verschenen. Iets dergelijks kan worden gezegd voor de aanpak die centraal stond bij de Nota Belvédère. Ook hier werden, door het sterke accent op het cultuurlandschap en de wens dit cultuurhistorische kapitaal te gebruiken voor versterking en ontwikkeling, bunkers opgemerkt en in planvorming betrokken. Hoe belangrijk ook, zowel MIP als Belvédère waren vooral randvoorwaarden die de al bestaande belangstelling soms van een belangrijke impuls konden voorzien en de vertaling van kennis naar behoud mogelijk maakten. Van immens belang, maar enigszins tweeslachtig was de rol van MVC. Deze vereniging fungeerde in de jaren tachtig als toegangspoort tot beschermende instanties die onmogelijk gepasseerd kon worden. Die verbondenheid werd van beide zijden gevoeld. MVC speelde handig in op de veranderingen bij RDMZ en RDMZ maakte gebruik van de kennis en expertise die bij MVC voorhanden was. De bemoeiingen van MVC betroffen Nederlandse bunkers die in twintigste-eeuwse

linies voorkwamen. Het kan zeker worden gesteld dat hun onderzoek en contacten met RDMZ en gemeenten van onschatbare waarde zijn geweest om een fors deel van het Nederlandse bunkerbestand van een adequate bescherming te voorzien. Het leidde, vooral in het geval van de rivierkazematten, tot resultaat vóórdat de resultaten van het MSP waren afgewacht. Ook bij het bunkeroverleg speelde MVC weer een rol, alhoewel de Stichting zijn unieke positie gaandeweg aan het kwijtraken was. MVC had een duidelijke brugfunctie en bevond zich in twee werelden, die van onderzoek en die van bescherming. Dat karakter werd goed geïllustreerd door de rol van Neissingh, maar ook door het verschijnen van werken als *Kazematten in het interbellum*. Daarmee zijn we weer terug bij de kern van de belangstelling voor bunkers: het persoonlijk betrokken initiatief. Dat dit van doorslaggevend belang was bleek vooral uit de gang van zaken in Zeeland, de eerste provincie waar de sloop van enkele Duitse bunkers daadwerkelijk werd voorkomen door het toedoen van Sakkers en burgemeester Plomp. De zo belangrijke, maar aanvankelijk onzichtbare persoonlijke bevoegenheid werd door de mogelijkheden van het internet rond de eeuwwisseling voor het eerst duidelijk zichtbaar. Het ontstaan van verschillende stichtingen en verenigingen werd door dit nieuwe medium zowel gestimuleerd als mogelijk gemaakt. Daardoor is zichtbaar geworden dat bunkers, zowel Nederlands als Duits, sinds 1995 algemeen als erfgoed zijn erkend, maar dat er een enorme versplintering in de omgang daarmee is. De *ad hoc* benadering van RDMZ heeft gezelschap gekregen van een groot aantal privé initiatieven die al dan niet in samenwerking met lokale overheden ieder op hún manier bunkers koesteren en van bescherming proberen te voorzien. Het is bij deze laatste groep dat er gezocht moet worden naar het waarom van de, vaak zo gepassioneerde, belangstelling voor bunkers. Het blijkt dat er geen eensluidend oordeel te geven is. Wel blijkt dat bunkers, Nederlands en Duits, om verschillende redenen mooi, geheimzinnig of spannend worden gevonden. Het verleden is ontdekt, en hun ontdekkers zichtbaar geworden. Samen met de vele redenen die er voor het behoud van bunkers te geven zijn levert dat een bont, maar tamelijk willekeurig beeld op.

### **Verbrokkeling en tegenstelling: Naar een nieuwe vraagstelling.**

Er zijn vele antwoorden te geven op de vraag hoe belangstelling voor bunkers ontstond en hoe hun bescherming gestalte kreeg. Gevoegd bij de huidige situatie, waar het ‘bunkerwereldje’ in hoge mate versplinterd is en er voor de omgang Duitse bunkers nog geen officiële richtlijnen voorhanden zijn, levert dat een onbevredigend beeld op. Het werpt bovendien de vraag op of

bescherming van bunkers wel zo'n bijzonder fenomeen was. Samenwerking tussen publieke en private partijen is in de erfgoedwereld immers al lang geen vreemde zaak meer.<sup>163</sup> Is het dan mogelijk om één specifiek voor bunkers geldende reden aan te geven die voor de beantwoording van de vraagstelling het meest relevant is?

In dit hoofdstuk werd ingegaan op de ontdekking van het verleden, op de wijze waarop bunkers hun cultuurhistorische gezicht kregen. Wanneer de conclusies over de vertaling van kennis van het privé domein naar het publieke domein van kennis worden vergeleken met de observaties aangaande de verschijningsvorm van bunkers uit hoofdstuk 1 wordt er echter een kloof zichtbaar. Het is juist dit probleem wat een mogelijkheid geeft om tot een specifiek oordeel over de omgang met bunkers te geven.

Er werd in het eerste hoofdstuk geconstateerd dat Nederlandse en Duitse bunkers op veel punten van elkaar verschillen, en er zelfs redenen zijn om Duitse een hogere waardering te geven dan Nederlandse. Het is opvallend dat het onderzoek begon met het navorsen van de Duitse werken, maar aanvankelijk nauwelijks aandacht besteedde aan de Nederlandse. Bezie men de gang van zaken rond de bescherming van bunkers dan is er sprake van een tegenstelling: Bescherming begon bij Nederlandse bunkers, en eindigde bij Duitse. Daarbij moet worden aangemerkt dat de voortvarende aanpak die bij Nederlandse bunkers zo kenmerkend was niet werd gevolgd bij de pogingen tot bescherming van Duitse werken. Ondanks het bunkeroverleg en de presentatie van de resultaten daarvan aan de Raad van cultuur is er tot op heden geen duidelijk kader waarbinnen die bescherming gestalte moet krijgen. Dat kan niet alleen maar te maken hebben met de 50 jaarsgrens die de RDMZ hanteerde, want ook bij het zo belangrijke MVC was het tot het midden van de jaren negentig oorverdovend stil rond het onderzoek en de bescherming van Duitse bunkers.

Dat is gezien de conclusie van het eerste hoofdstuk een vreemde situatie, die door de duidelijke maar onlogische tegenstelling tussen Duits en Nederlands beton het vermoeden doet rijzen dat buiten alle andere oorzaken vooral de rol van de Tweede Wereldoorlog een dominante rol heeft gespeeld bij het onderzoek naar en de bescherming van bunkers. Deze kloof tussen onderzoek en bescherming vormt daarom een probleem dat de mogelijkheid biedt zowel Nederlandse als Duitse bunkers binnen een gemeenschappelijk kader te onderzoeken..

Daarvoor moet echter wel het perspectief worden verschoven. Hoewel dit hoofdstuk zich bezighield met de totstandkoming van het cultuurhistorische gezicht van bunkers was die

---

<sup>163</sup> Zie bijvoorbeeld: Jan-Willem van Beusekom, 'Particulier initiatief beloond?', Nico Nelissen, Ben Verfürden, Ab Welgraven, *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud* (Den Haag 1996) 155-164.



benaming enigszins misleidend; het historische aspect van bunkers is immers nog niet of nauwelijks aan de orde gekomen. Cultuurhistorie werd dan ook geïnterpreteerd binnen het perspectief van Nota Belvédère; als landschapshistorisch object. Hoewel dit perspectief de mogelijkheid gaf de kloof tussen onderzoek en bescherming zichtbaar te maken moet voor de oplossing van dit probleem het begrip cultuurhistorie op een andere manier worden gedefinieerd. Omdat bunkers, in tegenstelling tot andere vormen van erfgoed, onlosmakelijk met de oorlog verbonden zijn, ligt juist in deze eigenschap van deze bouwwerken de sleutel om de omgang met bunkers onder één gemeenschappelijke noemer te problematiseren. De kloof tussen Duits beton en Nederlands beton heeft immers alles te maken met de onlosmakelijk aan bunkers klevende geschiedenis, in het geval van Nederland met die van de Tweede Wereldoorlog.

Om bunkers in hun historische perspectief te onderzoeken wisselt het begrip cultuurhistorie van gedaante: van landschapshistorisch object naar een cultuurhistorische discipline. Daardoor worden bunkers als objecten binnen de mentaliteits- en ideeëngeschiedenis onderzocht. De samenhang tussen de omgang met het Nederlandse oorlogsverleden in relatie tot het onderzoek naar en het behoud van bunkers vormt daarom het onderwerp van het volgende hoofdstuk.



## **De historische dimensie van bunkers.**

### **Het blijvende nut van het verleden.**

#### **Inleiding.**

Het voorgaande hoofdstuk was gewijd aan een chronologische bespreking van de personen en oorzaken die ertoe leidden dat bunkers hun cultuurhistorische gezicht kregen. Daarbij stond de relatie tussen onderzoek en bescherming centraal. Uitgangspunt voor de conclusie was de kwaliteit van de bunker als cultuurhistorisch object. Die naamgeving is enigszins ongepast gebleken, van juist de historische dimensie van het fenomeen bunker is nauwelijks aan bod is gekomen. ‘Cultuurhistorisch’ werd dan ook geïnterpreteerd in de zin van Nota Belvédère, als landschapshistorisch object. Binnen dat perspectief werd er een discrepantie tussen de richting van het onderzoek en de richting van de bescherming vastgesteld. Grootste verschil bleek dat de aanvankelijke opmaat voor het onderzoek, de Duitse Atlantikwall niet werd gevolgd door de bescherming. Daar stonden juist de Nederlandse werken centraal.

Die omstandigheid heeft natuurlijk alles te maken met de historische dimensie van het begrip bunker. Het waren bouwsels die gebouwd waren voor de verdediging van een bepaald grondgebied of object door een belanghebbende bouwheer. In Nederland waren dat de Nederlanders zelf, maar ook de Duitse bezetter. Voor een verklaring voor de omgekeerde lijn die in het vorige hoofdstuk aan het licht kwam, ligt het dan ook voor de hand te stellen dat de afkeer van de Duitse bezetter automatisch leidde tot grootschalige sloop van Duitse verdedigingswerken. Hierin zit natuurlijk een kern van waarheid, maar de werkelijkheid rond de rol die het oorlogsverleden speelde in het onderzoek en het behoud van bunkers is veel genuanceerder. In dit hoofdstuk zal worden geschetst welke gevolgen die had voor zowel het onderzoek als voor de bescherming. Daarbij moet allereerst worden gekeken naar de veranderingen die zich rond het denken en schrijven over deze periode gedurende de jaren 1980 en 2005 voordeden. Om de relatie tussen deze veranderende opvatting en de omgang met bunkers te bestuderen wordt een onderscheid gemaakt tussen de twee domeinen die ook in het eerste hoofdstuk al centraal stonden: Onderzoek en bescherming, publiek en privaat. Omdat in dit hoofdstuk de historische dimensie van het begrip bunker centraal staat wordt deze tweedeling daarop toegespitst en uitgebreid met de begrippen *history* en *social memory*.

In dit hoofdstuk speelt de historische dimensie van bunkers een hoofdrol. Zoals beargumenteerd zal worden is het behandelen van de bunker als bronnenmateriaal een doeltreffende methode om dat begrip in deze context hanteerbaar te maken. Die zienswijze verraaft niet alleen iets over de invloed van de oorlogsomgang op bunkers, in dit geval dus beschouwd als een passieve bron, maar maakt het ook mogelijk de wisselwerking van bunkerbescherming en onderzoek op de veranderende opvattingen over de Tweede Wereldoorlog te illustreren. Een bron is immers niet alleen passief, maar ontleent die functie juist aan het feit dat zij tot spreken kan worden gebracht.

### **Van ‘de ban van goed en kwaad’ naar een grijs verleden.**

Hoe was de omgang met het eigen oorlogsverleden rond de tijd dat de cultuurhistorische belangstelling voor bunkers begon te ontwaken?

De teneur van het Nederlandse oorlogsbeeld kan goed worden begrepen uit de oratie die Blom in 1983 hield bij zijn aantreden als hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam. Hoofdpunt van Blom's oratie was dat de Nederlandse geschiedschrijving na 1945 vanuit één zingevend perspectief was beschreven, dat van goed en fout. De partijen waren daarbij duidelijk gescheiden: Duits en Nederlands, waarbij die laatste partij in vaderlandslievend en collaborerend werd onderverdeeld. Kritiek had hij niet op de kwaliteit van het onderzoek, dat was uitstekend. Hij was echter bang dat er bij het vasthouden aan dit perspectief binnenkort niets meer te onderzoeken zou zijn. Kritisch recenserende reflectie zou volgens hem niet tot nieuwe invalshoeken maar vooral tot nieuwe morele interpretaties leiden. Daardoor lag het gevaar op de loer dat geschiedschrijving over de oorlog steeds meer het karakter van een invuloefening zou gaan dragen. Het succes van een toekomstige geschiedschrijving hing daarom volgens hem af van de vraag in hoeverre de historici zich van het denken in termen van goed en fout zouden kunnen onworstelen.

Hij constateerde dat vernieuwing in de historiografie geen invloed had gehad op de oorlogsgeschiedschrijving. Het chronologische, goed gedocumenteerde en in een sterke politiek-moreel geladen context staande verhaal bleef de basis daarvan. Naast kritiek gaf hij ook voortstellen om de ban te doorbreken. Hij verwees daarbij bijvoorbeeld naar Kossman die voor vormen van contact met de bezetter in plaats van het negatief geladen begrip collaboratie dat van accommodatie introduceerde. Ook plaatsbepaling van Nederland zou ook tot nieuwe

inzichten leiden. Zijn voorbeeld aan de hand van een studie naar de jodenvervolging tijdens het Vichy-regime maakte echter duidelijk dat die resultaten overigens niet altijd verwelkomd zouden worden. Tenslotte zag hij het als noodzakelijk het absolute karakter van de Tweede Wereldoorlog naar de achtergrond te verdringen en het conflict niet meer als scheidslijn te zien, maar als periode tussen andere periodes. Door verwetenschappelijking en veralgemenisering van de Tweede wereldoorlog zouden nieuwe wegen worden bewandeld waardoor de niet in alle opzichten verhelderende ban van de politiek-morele vraag naar goed en fout doorbroken kon worden.<sup>164</sup>

Blom's oratie bleef beslist niet zonder gevolgen. In 1990, vijftig jaar na de inval, verscheen bijvoorbeeld het boek *Mei 1940* waarin de Duitse aanval in mei 1940 werd ontmythologiseerd. Ook de in datzelfde jaar verschenen bundel *50 jaar na de inval* ademde de geest van Blom's suggesties.<sup>165</sup> Hierin werd een overzicht gegeven van de vorderingen die na Blom's oratie op verschillende historische terreinen waren geboekt. De redactie vermeldde dat de grotere fysieke afstand van de auteurs tot het een conflict daarbij een grote rol speelde. Ook werd benadrukt dat zij poogden bezetting niet meer als een geïsoleerde periode te beschouwen, maar als een onderdeel van de geschiedenis van het twintigste-eeuwse Nederland.<sup>166</sup> De vernieuwing bleek geen modegril te zijn. In 2001 verscheen het boek *Grijs Verleden*. Er werd daarin niet ontkend dat de tegenpolen goed en fout bestonden, maar dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking moest schipperen in een grijs gebied waar niet een morele keuze, maar toeval, omstandigheden, en klein opportunisme de posities bepaalden.<sup>167</sup>

Een kwart eeuw later stelde Blom zich de vraag wat er van zijn suggesties terecht was gekomen. Hij concludeerde dat de morele patstelling die hij bij zijn aantreden aantrof zeker doorbroken was. Dat was bijvoorbeeld zichtbaar door de concrete uitwerking van Kossman's accommodatiebegrip in een boek als *Burgemeesters in oorlogstijd*. Hoewel hij concludeerde dat het wetenschappelijke debat zich aan de ban van goed en fout had weten te ontworstelen, gold dat zijns inziens niet voor het publieke debat. De afstand tussen historici en publiek was zelfs groter dan die bij de publieksopvoedende aanpak van De Jong was. Hij weet dit onder andere aan de massamedia, die de neiging tot versimpeling hebben en vooral snel willen

---

<sup>164</sup> J.H.C. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland'. G. Abma, Y. Kuiper (red.), *Tussen Goed en Fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986).

<sup>165</sup> H. Amersfoort, P.Kamphuis(red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990).

<sup>166</sup> J.B.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaat, *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990).

<sup>167</sup> Chris van der Heyden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

scoren. Hij merkte op dat de oorlog is nog lang niet was verworden tot een periode tussen alle andere, maar nog steeds de functie van een schragende herinnering had. Daarbij ging het nog steeds om de kernwaarden, namelijk goed en fout. Daarbij was het niet zaak om het verleden om zichzelf wille te leren kennen, maar om essentiële vragen over hoe de samenleving georganiseerd dient te zijn.<sup>168</sup> Blom's conclusie heeft nog steeds een grote geldigheid. Het oorlogsverleden duikt immers nog steeds als geladen materie op in de media. Of het nu een zanger is die niet mag optreden in Amersfoort of de boom achter het Anne Frankhuis, de oorlog is nog springlevend.<sup>169</sup>

De ban van goed en fout werd doorbroken op wetenschappelijk gebied, maar niet in het publieke domein. Dat verschijnsel is beslist niet uniek voor Nederland. In zijn boek *The pursuit of history* maakt John Tosh een verschil tussen verschillende soorten van historisch bewustzijn.<sup>170</sup> Ook benadrukt hij daarbij de actuele kloof die er tussen wetenschap en het grote publiek is ontstaan. Allereerst is daar *history*, de officiële academische geschiedschrijving zoals beoefend door professionele historici. Zij leggen de nadruk op nauwkeurige studie van het bronnenmateriaal en proberen de heersende opvattingen over het verleden buiten hun eigen onderzoek te houden. Die heersende mening over het verleden benoemt Tosh als *social memory*. Dit heeft een zingevende functie voor groepen en draagt in tegenstelling tot *history* meer een mythisch karakter. Het is niet alleen iets voor primitieve samenlevingen, maar ook voor ontwikkelde, waar het vaak de vorm van een zingevende vertelling aanneemt. De 'schrage herinnering', waar Blom het over heeft, kan waar het een traumatische ervaring zoals de Tweede Wereldoorlog betreft, goed als een vorm van *social memory* worden gezien. Soms lopen *social memory* en *history* hand in hand, zoals Blom beschrijft als hij de volksopvoedende aanpak van de Jong ter sprake brengt, soms is er een brede kloof zichtbaar. Tosh spreekt zelfs over de 'collapse of history into social memory', die het vinden van een waarheid onmogelijk maakt.<sup>171</sup> Misschien is er niet zozeer sprake van een collaps maar van een versplintering. Er zijn immers legioenen van amateur- historici die zich bezig houden met een nauwkeurige, bijna antiquarische belangstelling voor fragmenten van het verleden. Hun activiteiten dragen het karakter van een privatisering van de geschiedenis en kunnen worden gekenschetst al het beoefenen van *public history*, een vorm van

---

<sup>168</sup> J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezetting van Nederland* (Amsterdam 2007) 155-176.

<sup>169</sup> In het voorjaar van 2008 ontstond opschudding over het optreden van de zanger Johannes Heesters in Amersfoort, die tijdens de oorlog zijn kunsten ook voor de Duitsers had vertoond. Ook het al dan niet omhakken van de zieke boom in de tuin van het *Achterhuis* waar Anne Frank, ondanks haar verborgen bestaan, op had uitgekeken vormde en bron van onrust.

<sup>170</sup> John Tosh, *The pursuit of history* (derde druk; Harlow 1999).

<sup>171</sup> Tosh, *The pursuit of history*, 23.

geschiedbeoefening die in vele schakeringen het gat tussen de uitersten *history* en *social memory* heeft gevuld.<sup>172</sup> De Tweede Wereldoorlog is daarbij natuurlijk een dankbaar studieobject. Enthousiaste amateurs richten musea in, doen opgravingen of duiken de lokale archieven in. Getuigen van de oorlog, zoals bunkers mogen zich dan bij hen dan ook in een warme belangstelling verheugen. Er is bij hen niet zozeer sprake van oppositie tegen de officiële geschiedschrijving, maar van specialisme op geïsoleerde terreinen. Daarbij sluiten zij aan bij de veelheid aan interpretaties die de vloed aan geschiedenis die middels de media wordt uitgestort mogelijk zijn. Het publieke domein geeft dus een versplinterd beeld te zien, maar is niet noodzakelijkerwijs een opponent van de officiële geschiedwetenschap. Er is niet alleen sprake van een *Grijs verleden* maar evenzeer van een grijs heden.

Het aantal personen dat de Tweede wereldoorlog nog bewust heeft meegemaakt neemt steeds verder af en zal op een dag onvermijdelijk tot nul gereduceerd zijn, waardoor de herinnering aan die periode een steeds kunstmatiger karakter zal gaan krijgen. Herinnering kan echter niet alleen in de vorm van geschreven geschiedenis worden bewaard. Om de herinnering aan de gebeurtenissen levend te houden werden er al snel na de oorlog grote aantallen monumenten opgericht. Maar met de afname van het aantal personen dat de oorlog nog daadwerkelijk heeft meegemaakt beginnen ook die monumenten steeds meer aan betekenis te verliezen, omdat de daarbij behorende herinnering vaak slechts nog in de hoofden van de direct betrokkenen levend werd gehouden. Dit jaar bleek zelfs dat men van grote aantallen gedenktekens zelfs niet meer weet door wie ze eigenlijk zijn opgericht.<sup>173</sup> Om de herinnering levend te houden zijn er *lieux de mémoire*. Een *lieu de memoire*, de term is afkomstig van de Franse Pierre Nora, is een drievoudige verbinding tussen herinnering en geschiedenis. Materieel, omdat het om een plek of een object gaat, symbolisch, omdat dat object een historische betekenis heeft, en functioneel, omdat het object een duidelijke functie heeft gekend. *Lieux de memoire* vormen een soort kunstmatig geheugen en hebben de functie het vergeten een halt toe te roepen.<sup>174</sup> Het zijn tastbare getuigen van het verleden waar een duidelijke betekenis aan kan worden gehecht. Een dergelijke vorm van herinnering zou voor bunkers, ondanks de verandering en versnippering van het beeld van het verleden, een belangrijke functie gaan krijgen.

---

<sup>172</sup> Voor een overzicht over de vele vormen van dit fenomeen: Het 'public history resource center'. [www.publichistory.org](http://www.publichistory.org). <http://www.publichistory.org/> Laatst bijgewerkt: 16-12-2007. Geraadpleegd: 15-05-2008.

<sup>173</sup> De *Volkskrant*, 4 mei 2008.

<sup>174</sup> Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland* (Hilversum 2002) 36-37.

Het beeld van de Tweede wereldoorlog geeft na het uiteenvallen van de nationale consensus een versplinterd beeld te zien. De behoefte aan geschiedenis is groot, maar over de vorm daarvan bestaan talloze lezingen. Hoe lang dat nog zal duren is een open vraag. De privatisering van het verleden wordt van staatswege immers geïnterpreteerd als een verlies aan kennis over de Nederlandse geschiedenis.<sup>175</sup> Door dat ‘feit’ is Nederland is momenteel een debat over de plaats van geschiedschrijving in het onderwijs aan de gang. De politieke roep om een canon en de komst van een nationaal museum maken duidelijk dat van staatswege de noodzaak tot een eenduidige visie op de vaderlandse geschiedenis als een dringende behoefte wordt gevoeld.

### **De jaren tachtig: Onderzoeken in een veranderend klimaat**

Het onderzoek naar bunkers begon in Nederland in 1980 met het verschijnen van het eerste boekje van Rolf. Zoals reeds vermeld was Rolf de vader van het bunkeronderzoek en legde hij de basis voor de literatuur die de jaren daarna zou gaan verschijnen. Hoe verhiel die beginnende cultuurhistorische interesse zoals die door dit onderzoek tot uiting kwam en de resultaten daarvan zich met het heersende morele kader in die tijd? Hoe kunnen we het onderzoek naar bunkers in die context typeren en wat zegt het over de ‘Ban van goed en kwaad’?

Het valt onmiddellijk op dat Rolf met zijn thema, de Duitse bunkers, natuurlijk een tegendraads onderwerp aansneed dat absoluut niet paste in het toenmalige klimaat. Dat bleef dan ook bepaald niet onopgemerkt. Tijdens het begin van zijn naspeuringen kwam hij terecht bij het RIOD. Op een schriftelijk verzoek daar onderzoek te mogen doen kreeg hij een antwoord van L. De Jong. De brief is helaas niet bewaard gebleven, maar de strekking wel. De Jong antwoordde Rolf met de opmerking of hij niets beters te doen had. Er lagen toch nog zo veel andere opgaven met betrekking tot het onderzoek? Duitse bunkers waren duidelijk een zeer ongewenst onderwerp en konden maar het beste uit de vaderlandse geschiedenis verbannen worden. Zoals hierna zal blijken was dat, gezien de resultaten die het onderzoek

---

<sup>175</sup> ‘Historisch bewustzijn en het ervaren van een gedeelde geschiedenis zijn onmisbare elementen voor het ontwikkelen van een visie op de toekomst. Daarom moeten we als samenleving iets doen aan het feit dat onder de bevolking van Nederland het historisch besef en de kennis van onze geschiedenis de afgelopen decennia sterk zijn afgenomen’. Nationaal historisch museum, [www. Nationaalhistorischmuseum.nl](http://www.nationaalhistorischmuseum.nl). <http://www.nationaalhistorischmuseum.nl> Laatst bijgewerkt: 18-06-2008. Geraadpleegd: 15-08-2008.



naar bunkers aan het licht kon brengen, inderdaad geen slechte gedachte.<sup>176</sup> Rolf ondervond overigens geen verdere hinder van De Jong. Meer weerstand ondervond hij van de Stichting Menno van Coehoorn.

In 1979 verscheen een artikel van Rolf's hand in het *Jaarboek*. Hij verdedigde daarin het bestaansrecht van de Duitse constructies op grond van het feit dat zij de laatste getuigen waren van een eeuwenlange traditie op vestingbouwkundig gebied. Naast het feit dat 'met name Duitse bunkers allerlei nare associaties oproepen', gold volgens hem dat Nederlandse en Duitse bunkers letterlijk minder aanzien hebben dan negentiende-eeuwse en nog ouder fortificaties. Waarom vindt er discriminatie plaats? 'De forten van den Helder worden wél interessant gevonden, maar de bunkers van de Atlantikwall niet'. Rolf repte niet met zoveel woorden over een anti Duits houding wat beton betreft, meer illustreerde het de onverschillige houding jegens bunkers anno 1980. Dat er wel degelijk sprake was van een scheiding tussen goed en fout beton bleek uit de verdere houding van MVC.

De toon in zijn artikel is immers al wat afgezwakt in vergelijking tot het boek zelf. Daar schrijft hij immers nog dat bunkers vooral als sta-in-de-wegs worden beschouwd, iets wat 'helaas niet alleen geldt voor waterstaatsingenieurs maar ook voor verenigingen die zich met monumentenzorg bezig houden'.<sup>177</sup> MVC plaatste in hetzelfde jaarboek weliswaar een bespreking van het boekje maar was zeer gereserveerd. De hoop van Rolf dat het werkje aanleiding zou zijn voor verdere publicaties werd bepaald niet algemeen gedeeld en van enige stimulering voor dit opkomende erfgoed was geen sprake.<sup>178</sup> In het boek *Vesting* dat twee jaar later verscheen werd de indruk gewekt dat beton nu wél was geaccepteerd. Dat gold weliswaar, zoals in het vorige hoofdstuk bleek, enigszins voor Nederlandse werken, maar beslist niet voor Duitse. De bijdrage van Rolf werd namelijk flink beknot en zijn intentie om Duitse werken te bespreken kwam niets terecht. 'Ze wilden Duitse werken buiten hun wereldje houden', aldus Rolf. Anti-Duits sentiment kwam ook tot uiting bij de herdenking van majoor De Wolf, lid van MVC en onderzoeker van de Atlantikwall. Er werd weliswaar lovend over hem gesproken, maar met geen woord over zijn werk met betrekking tot zijn 'foute' onderzoek gerept.<sup>179</sup> De houding van MVC bleef lange tijd zeer negatief ten opzichte van Duitse verdedigingswerken. In een volgende paragraaf zal daarop verder worden ingegaan.

---

<sup>176</sup> Interview Rudi Rolf, 8 maart 2008.

<sup>177</sup> Rudi Rolf, 'Bunkers in Nederland', *Jaarboek* 1979, 35.

<sup>178</sup> *Jaarboek* 1979, 85.

<sup>179</sup> Interview Rolf.

Het bunkeronderzoek was dus nog een vreemde zaak, en kon beslist niet overal op waardering rekenen. Die ervaring had ook Rolf's vriend een mede-onderzoeker Hans Sakkers. Sakkers zag bunkers niet alleen als cultuurhistorische objecten, maar betrok ook hun historische dimensie in zijn werk. Bunkers waren voor hem het decor van de oorlog. Ze waren er onlosmakelijk mee verbonden en riepen er zodoende vragen over op. Dat gold natuurlijk, in het bijzonder voor de bunkers rond Vlissingen, die in 1944 het toneel waren geweest van gevechten tussen de geallieerde landingstroepen en de Duitse verdedigers in de Atlantikwall. De sporen van die gevechten waren, en zijn, dan ook nog duidelijk aan de bouwwerken af te lezen.

De strijd om Walcheren leidde tot geallieerde bombardementen op de zeedijken op 3 oktober 1944 om de Duitsers uit hun stellingen te verdrijven. Hierdoor kwamen grote delen van het eiland onder water te staan, iets wat samen met de gevechten voor tot grote aantallen slachtoffers zorgde. Oorzaak van de strijd was het talmen van de geallieerde legers die door een meningsverschil over de voortzetting van de veldtocht het Duitse 15<sup>e</sup> leger de kans gaven naar Brabant en Zeeland te ontsnappen. De strijd om Walcheren had natuurlijk al eerder aanleiding gegeven tot historiografische activiteiten. Daarbij stond het geallieerde perspectief echter duidelijk op de voorgrond. Ook werd de rol van het verzet en het lijden der bevolking uitgebreid behandeld. Een mooi voorbeeld hiervan is het boek *Worsteling om Walcheren* uit 1985.<sup>180</sup> Hierin was kritiek op de geallieerden natuurlijk uit den boze: 'het gaat ons niet aan te stellen dat de geallieerden hun operaties in zuidwestelijk Nederland verwaarloosden'.<sup>181</sup> Centraal thema was dan ook geheel overeenkomstig de geest van de tijd 'een verhaal te schrijven over gewone mensen, burgers en militairen, zonder daarbij evenwel de grote lijn der gebeurtenissen uit het oog te verliezen'. Dat Duitse militairen hier niet in voorkwamen sprak vanzelf. De rol van het verzet werd daarentegen breed uitgemeten, waarbij ook de sabotage van de Duitse versterkingen ter sprake kwam. Gezien het feit dat het juist de Duitse werken van de Atlantikwall waren die, samen met de twist binnen het geallieerde opperbevel, de strijd noodzakelijk hadden gemaakt, is dat laatste een vreemde zaak. Erg effectief kan die sabotage niet geweest zijn. Binnen het heersende paradigma was het echter niet opvallend en zelfs correct.

Sakkers' visie op bunkers als een tastbaar decor van de oorlog kon daarbij alleen maar een storend element zijn. Zijn studie naar dat ongeliefde decor vormde dan ook de aanleiding

---

<sup>180</sup> H. Bollen, J. Kuiper-Abbe, *Worsteling om Walcheren 1939-1945* (Zutphen 1985).

<sup>181</sup> Bollen, Kuiper-Abbe, *Worsteling om Walcheren*, 129.

om een boek te schrijven over de strijd rond de Scheldemonding vanuit Duits perspectief.<sup>182</sup> Het eerste deel behandelde de opbouw en organisatie van de Duitse verdediging in dit gedeelte van de Atlantikwall. Het tweede deel was echter het meest prikkelend omdat hier tegen het decor de gebeurtenissen worden gereconstrueerd. Uitgangspunt voor het schrijven was namelijk de eenzijdige visie van de militaire geschiedschrijving die vooral het geallieerde of het Nederlandse aspect benadrukte. Het staat dan ook diametraal tegenover een werk als *Worsteling om Walcheren*. Het bevatte zelfs (voor die tijd) ‘schokkende gegevens’.<sup>183</sup> Het boek liet dan ook zien dat de rol van het verzet in Zeeland de Duitse inspanningen nauwelijks beïnvloedde. Ook werd betoogd dat de strijd om de Schelde van minstens zo grote betekenis was geweest voor de vertraagde bevrijding als de overbekende slag bij Arnhem.

Extra aandacht kreeg het boek van Sakkers omdat het gelijk werd gepubliceerd met het overzichtswerk van de historicus G. van der Ham. Deze werkte al enkele jaren aan een werk over de oorlog in Zeeland dat de officiële standaardgeschiedenis zou moeten gaan worden. Sakkers en Houtermann hadden veel kritiek op dat werk. Vooral het feit dat hij niet in de Duitse archieven had gekeken rekenden ze hem zwaar aan, zeker gezien het feit dat met zijn onderzoek maar liefst 1 miljoen gulden gemoeid was.<sup>184</sup> Mede door die omstandigheid trok het werk van Sakkers en Houtermann veel aandacht, ook in de landelijke pers. In een bespreking in het *NRC* werd gesteld dat Sakkers’ bunkeronderzoek zeker een bredere betekenis kon worden toegekend; ‘Het werk overstijgt de gewone regionale geschiedschrijving. De schrijvers hebben een grote hoeveelheid schriftelijk en picturaal bronnenmateriaal verwerkt, evenals interviews met betrokken Duitse militairen. De verwerking hiervan is integer en geeft van een deel van de Tweede Wereldoorlog een beeld, dat voorbij gaat aan de gebruikelijke bevestigende visie en voorkomt uit oprechte interesse’.<sup>185</sup> Ook MVC besprak het boek, maar was daarbij uiteraard wat gereserveerder. Kritiek was er op het feit dat Sakkers weinig aandacht schonk aan de Nederlandse ‘toch ook niet onaanzienlijke inspanningen. Nederlandse verdedigingswerken waren toch ook in Zeeland te vinden?’ De Stichting achtte het weliswaar goed dat voor een Nederlandse optiek is gekozen, maar merkte daarbij op ‘dat deze visie natuurlijk nooit alleen mag staan. Ook de

---

<sup>182</sup> H. Sakkers, N.J. Houtermann, *De Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen, gedurende opbouw en strijd, 1942-1944* (Middelburg 1990).

<sup>183</sup> Interview met Sakkers in : G. Th.A. Jansen, ‘Schokkend gegevens over geallieerde houding’, *Reformatorisch dagblad*, 1 februari 1989.

<sup>184</sup> ‘kritiek op standaardwerk oorlog in Zeeland’, *NRC Handelsblad*, 10 mei 1990. Van der Ham reageerde in datzelfde artikel gepikeerd op de kritiek. ‘Zij hebben niet begrepen dat ik een beeld moest schetsen van alle aspecten van de strijd in Zeeland, en dus niet alleen de militaire kant’. Er moet daarbij worden aangemerkt dat van der Ham niet zélf het materiaal had uitgezocht, maar dat hij dit van zijn voorganger had moeten overnemen.

<sup>185</sup> *NRC* 18 augustus 1990

optiek van geallieerden, Zeeuwen en Vlamingen is van belang'.<sup>186</sup> Maar ja, daar was het nu net niet om begonnen. Het nette commentaar van MVC liet enige reserve zien, maar was erg mild vergeleken met andere verwijten die Sakkers af en toe naar zijn hoofd kreeg. Hij kreeg al vaker de kritiek dat hij 'niet helmaal fris' zou zijn, en wel erg veel sympathie voor de Duitsers aan de dag zou leggen. Ook werd hij enkele malen voor neonazi uitgemaakt.<sup>187</sup> Sakkers ging op de ingeslagen weg door en schreef naar aanleiding van zijn reizen langs de Atlantikwall in 1993 een boek over Erwin Rommel. In een artikel naar aanleiding van het verschijnen daarvan antwoordde hij op die beschuldigingen aan zijn persoon: 'Ik vind het verwerpelijk dat ik alleen om de keuze van het onderwerp een etiket opgeplakt krijg. Als onderzoeker probeer ik het allemaal zo objectief mogelijk te blijven. Ik doe dat inderdaad aan de hand van Duitse gegevens omdat die kant in de bestaande literatuur zeer onderbelicht is'.<sup>188</sup>

Onderzoek naar bunkers paste bepaald niet in de heersende tijdgeest die nog bepaald werd door de ban van goed en fout. Ondanks sommige afkeurende reacties werd het echter niet actief tegengewerkt, behalve dan misschien door de weigering van MVC om ook Duitse bunkers binnen zijn aandachtsgebied te betrekken. Hoewel de wetenschap zich in 1990 al een nieuwe weg had ingeslagen gold dat nog niet voor de gehele samenleving. Vooral MVC was nog niet klaar voor een reactie die net zo lovend was als die van het *NRC*. Daarop zal in een volgende paragraaf nader worden ingegaan. Was het onderzoek naar bunkers baanbrekend voor de cultuurhistorische belangstelling, in het licht van de ban van goed en fout kon het gedurende de jaren tachtig met recht als ban-brekend worden aangemerkt. Het boek van Sakkers liet al zien dat onderzoek naar bunkers tot resultaten kon leiden die ook het vlak van de geschiedschrijving raakten. En repte Blom niet over het bewandelen van nieuwe wegen om die ban te doorbreken? Dat geeft aanleiding om te onderzoeken of bunkers in historisch perspectief als een vorm van bronnenmateriaal kunnen worden gezien.

---

<sup>186</sup> *Jaarboek 1990-1991*, 217-220

<sup>187</sup> Interview Sakkers en: Interview met Sakkers in: *Provinciale Zeewsche Courant*, 06-05- 1989.

<sup>188</sup> 'Hans Sakkers volgt Rommel op reis langs de Atlantikwall' *De Faam*, 01-12-1993.

## **Bunkers als bronnenmateriaal? Uit de ban van het oorlogsverleden.**

Het boek van Sakkers liet al zien dat bunkers in hun functie van authentiek oorlogsdecor als een vorm van bronnenmateriaal voor het schrijven van een geschiedenis gebruikt konden worden. Die geschiedenis was geheel conform de wens van Blom in meerdere opzichten bannend. Het boek bezag immers niet alleen de oorlog vanuit de optiek van de bezetter maar uitte ook nog kritiek op de rol van het verzet in de provincie Zeeland. Sakkers was niet de enige die de bronfunctie van bunkers naar voren bracht. Op de studiedag in Muiden maakte ook De Boer daar immers expliciet gewag van. Hij vroeg zich af waarom men wel eindeloze hoeveelheden materiaal verzamelde in het NIOD maar de getuigen van de oorlog in het weiland daarvan uitsloot. Hij vond dat daar snel verandering in moest worden gebracht: ‘Als we te lang wachten zijn deze archiefstukken weg en maken we een historische vergissing’.<sup>189</sup> Een jaar eerder had hij zich ook al in die strekking uitgelaten. In een interview met *De Volkskrant* stelde hij de vraag: ‘Waarom zou je de geschiedenis alleen opslaan in boeken en archieven, en niet in echte, tastbare zaken?’<sup>190</sup>

Zijn bunkers werkelijk te beschouwen als bronnenmateriaal, of was deze typering vooral te beschouwen als een functioneel argument om de bescherming van bunkers op de agenda te krijgen? De bronfunctie van bunkers staat buiten kijf. De gebouwtjes laten immers zien wat het Nederlandse leger en bezetter daadwerkelijk deden om het Nederlandse territorium te vrijwaren van een vijandelijke invasie. De gevechtsporen zijn duidelijk aan de gebouwtjes af te lezen en getuigen daardoor van de strijd die er daadwerkelijk plaatsvond. De bronfunctie voor de krijgsgeschiedenis is dus erg direct en duidelijk. Naast deze directe aanschouwelijke getuigenis is ook het aan bunkers verbonden papierwerk een belangrijke bron voor het bestuderen van zowel het Interbellum als de Tweede Wereldoorlog. Deze papieren bronnen, aanwezig in bijvoorbeeld het door Neissingh geredde archief van het BRV, vormen niet alleen een belangrijke bron voor de bestudering van de bouw van bunkers, maar geven ook informatie over de omgang met bunkers ná de oorlog. Vooral dat laatste is in het licht van een onderzoek naar de ban van goed en fout in relatie tot de omgang met bunkers een belangrijke aanwijzing. Aan de hand van dit materiaal kon immers een beeld van de geschiedenis worden gegeven dat op gespannen voet stond met het in de jaren tachtig heersende goed-fout denken.

---

<sup>189</sup>H. de Boer (red.), *Betonnen verdedigingswerken uit de 20<sup>e</sup> eeuw: een nieuwe opgave voor monumentenzorg? Verslag studiedag 11 maart 1987 te Muiden* (Haarlem 1987) 37.

<sup>190</sup>M. van Lieshout, ‘belangstelling voor behoud oude vestingwerken stijgt.’, *Volkskrant*, 18 oktober 1986.

Voor de afkeer van bunkers werd vaak hun verbondenheid met de verschrikkingen van de bezetting benadrukt. Ook zouden zij niet in de Nederlandse bouwgeschiedenis thuishoren. Maar waren het alleen maar verschrikkingen die door deze bouwwerken belichaamd werden? Neissingh meende dat het niet zozeer afkeer jegens de bezetter maar vooral schaamte was die gevoelens van afkeur ingaf.<sup>191</sup> Dat wekt eigenlijk verbazing tegen de achtergrond van de ban van goed en fout. Waar moest men zich eigenlijk voor schamen? Een blik op de resultaten van het bunkeronderzoek maakt duidelijk dat daar een goede reden voor was.

De Duitse bunkerbouwers zouden hun bouwwerken hebben neergezet met behulp van dwangarbeiders. Ook werd een deel van de Nederlandse bevolking ingezet voor het graven van tankgrachten en het bouwen van verdedigingswerken. De bouw werd gesaboteerd door het verzet en enkele dappere werknemers, die bijvoorbeeld opzettelijk verkeerde betonmengsels zouden gebruiken.<sup>192</sup> Dat beeld paste volledig in het aan het begin van de jaren tachtig heersende goed-fout schema dat karakteristiek was voor de ban van goed en fout. Dat was natuurlijk niet iets om je voor te schamen. Deze verhalen zijn zeker waar, maar ze gelden niet zozeer voor de linies waarin op grote schaal van Duitse bunkers gebruik werd gemaakt. Het meeste graafwerk werd verricht in het laatste oorlogsjaar in het oosten van het land, waar snel verdedigingslinies werden ingericht om de in Duitse optiek van de verkeerde kant komende geallieerde legers te stuiten.<sup>193</sup>

In *Worsteling om Walcheren* wordt in de paragraaf *spitten voor de moffen* dan ook op deze gebeurtenissen ingegaan. Ongelukkigerwijze valt er op het als illustratie bijgevoegde oproepkaartje te lezen dat ‘de uitbetaling van het loon op Zaterdag- en Maandagavond van 7 tot 9 uur geschiedt’.<sup>194</sup> Dit werd snel genuanceerd door de opmerking dat men er slechts twee kwartjes per dag voor kreeg. Hoewel er hier nog steeds over dwangarbeid werd gesproken geeft het voorbeeld ongewild al aan dat de bouw van de Atlantikwall toch op een iets beschaafder manier plaats vond.

Dat gold in het bijzonder voor Nederland, dat op dit gebied wel van een buitengewone bereidwilligheid kan worden beticht. De planning van de verdedigingswerken lag in handen van de krijgsmachtonderdelen, maar voor de daadwerkelijk bouw werd de Organisation Todt (OT) ingezet. De OT maakte gebruik van lokale aannemers die door de organisatie geadministreerd en betaald werden. Dat leidde in het oosten van Europa tot dwangarbeid, maar niet in Nederland. De rol van aannemers was natuurlijk al bekend, maar viel in de

---

<sup>191</sup> Interview Neissingh

<sup>192</sup> Het verhaal dat bij de *Wassermanbunker* op Terschelling te lezen is.

<sup>193</sup> M. Grosz, H. Rohde, R. Rolf, *Der Westwall. Vom Denkmalwert des Unerfreulichem* (Köln 1997) 288-296.

<sup>194</sup> Bollen, Kuiper-Abec, *Worsteling om Walcheren*, 112-114.

categorie collaboratie en was niet tekenend voor het heldhaftige Nederland. Generaal von Dorn, vertegenwoordiger van de *Inspektoren der Landsebefestigungen* in Frankrijk vermeldde echter in een naoorlogs rapport over de werving van werkkrachten: ‘*Die allergrössten Schwierigkeiten bereiteten der OT die erfassung der nötiger Arbeitskräfte*’ Juist Nederlanders waren erg gewild: ‘*Ein reiches Reservoir bildeten Holland und Belgien. Der französische Arbeiter liess sich meist nur dann anwenden wenn er zum Wochenende mit Fahrrad seinen Wohnsitz erreichen konnte*’.<sup>195</sup> Dit gold niet alleen voor de in Nederland actieve werknemers, ook in Frankrijk werkten veel Nederlanders, vaak zelfs in toezieende functies.<sup>196</sup> De betekenis van het Nederlandse verzet valt moeilijk te rijmen met de grote vrijheid die de Duitsers juist hier toepasten. Een normale procedure bij de OT was dat er een vaste verhouding bestond tussen Duits personeel en buitenlandse werknemers. De eersten waren technisch onderlegd en betrouwbaar, de tweeden deden grof werk en werden niet met militaire geheimen in contact gebracht. Die verhouding werd bepaald op 1: 10. Dat gold bijvoorbeeld in Frankrijk, maar niet in Nederland. Dorn vervolgde: *Im Gegensatz zu allen anderen OT Einheiten (und besonderes zu denen in den Ostgebieten) gab es schon im Jahre 1943 im Einsatz Holland sowohl absolut als auch relativ die wenigsten deutschen Arbeiter, Firmenführungskräften und Stabsangehörige. Um die Jahreswende 43/44 dürfte das Zahlenverhältnis von Deutschen zu Niederländern schätzungsweise 1: 300 gewesen sein. Es gab Baustellen auf denen kein Deutscher tätig war*’.<sup>197</sup> In het licht van de ban van goed en fout waren er dus goede redenen om bunkers nog niet met open armen als getuigen van het verleden te accepteren. Het verleden was, en niet alleen door de kleur van bunkers, met recht een *Grijs verleden* te noemen. Onderzoek naar het bronnenmateriaal bunkers leidde bij het navorsen van de bouwgeschiedenis al snel tot resultaten die beslist niet in het heersende moreel geladen goed-fout beeld pasten. Voor een dergelijke vorm van accommodatie was het nog wat te vroeg.

Gaf dit voorbeeld aan dat Blom’s opmerking dat ‘de resultaten van dat soort onderzoek niet altijd even wenselijk zullen zijn’ in hoge mate tot uiting kwam bij het onderzoek naar bunkers, ook de wens tot veralgemenisering van de oorlog kon door bunkeronderzoek worden vervuld. De lotgevallen van Duitse bunkers na de oorlog werden immers beschreven in het door het bunkeronderzoek weer ontsloten archief van het BRV. De resultaten van dat onderzoek geven alle reden om de oorlog te veralgemeniseren en in het breder kader van ‘bezettingen’ onder te brengen. Het BRV handelde de sloopaanvragen af,

---

<sup>195</sup> Rolf, *Bunkers in Nederland*, 59-64.

<sup>196</sup> Ibid., 63.

<sup>197</sup> Ibid., 59-64.

maar deed dat met een specifieke reden: Defensie was immers ook in de militaire waarde van de restanten van de Duitse bezetter geïnteresseerd.

Hoe groot die behoefte was wordt duidelijk aan de manier waarop de aanvragen werden afgehandeld. Hoewel het archief alfabetisch was opgezet blijkt dat er een duidelijke volgorde van urgentie werd gevolgd. Die urgentie betrof steeds plaatsen waar ook na de oorlog militaire belangen aantrekkelijke mogelijkheden boden voor de marine, de landmacht of de luchtmacht. De meeste vliegvelden in Nederland waren tijdens de bezetting aangelegd en sterk uitgebouwd. Deze werden, samen met de Duitse militaire infrastructuur aldaar, dankbaar gebruikt om het vóór de oorlog maar karig bedeelde Nederlandse luchtwapen in allerlei aan de eisen van de nieuwe tijd aan te passen. Daarnaast werden veel bunkers hergebruikt als munitieopslagplaats of commandopost.<sup>198</sup> Ook werden er voor de aanleg van de IJssellinie en de daarin opgenomen kazematten van Kornwerderzand, zij het spaarzaam, delen van de Atlantikwall gebruikt om de permanente verdedigingswerken meer sterkte te geven.<sup>199</sup> De spanning in Nederlands-Indië en het begin van de Koude Oorlog deden door een gebrek aan soldaten, die immers in ‘de oost’ vertoefden, de behoefte aan permanente verdedigingswerken weer toenemen.

Er werd een redelijk groot aantal bunkers door defensie hergebruikt, waardoor dit een belangrijke reden tot behoud bleek te zijn.<sup>200</sup> Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is wellicht het hergebruik van Seyss-Inquart's commandobunker te Clingendaal, waarbij ook de voor de SS gebouwde kazernes weer in gebruik werden genomen. Het hergebruik vond zoveel mogelijk in stilte plaats. Die geheimzinnigheid werd enerzijds verklaard door het immer in nevelen gehulde militair bedrijf, maar ook uit een gevoel van schaamte.<sup>201</sup> Pas in de jaren tachtig werden veel complexen voorgoed afgestoten waardoor ze object van sloop konden worden. Omdat dit samenviel met de ontluikende cultuurhistorische belangstelling voor bunkers, kon er alsnog veel aan de slopershamer ontkomen.

Het hergebruik van de militaire infrastructuur van een bezetter is geen nieuw verschijnsel, en geeft een mogelijkheid om De Bezetting, geheel volgens Blom's suggestie tot een veralgemenisering van het conflict, als ‘een bezetting’ te gaan zien. Ook na de Franse tijd werden de in die periode gebouwde verdedigingswerken overgenomen door het jonge koninkrijk. De stelling van Amsterdam ontstond in embryonale vorm onder Lodewijk

---

<sup>198</sup> Interview met Neissingh.

<sup>199</sup> J.R. Beekmans, C. Schilt (red.), *Drijvende stuwten voor de landsverdediging* (Utrecht 1997) 149.

<sup>200</sup> Een overzicht is te vinden in: Rudi Rolf en Hans Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland. Inventarisatie van de gebouwde en nog aanwezige duurzame verdedigingswerken* (Middelburg, 2005) 57.

<sup>201</sup> Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming*, 136.



Napoleon, en heeft zodoende, de ‘typisch Nederlandse’ toepassing van water als weermiddel tegen vreemde indringers ten spijt, een Franse vader.<sup>202</sup> Nog duidelijker is dat met ‘onze’ Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Oude Hollandse waterlinie, daterende uit de zeventiende eeuw en meer westwaarts gelegen, werd in de Franse tijd als ondoelmatig beoordeeld. Het *Comité central des fortifications* maakte in 1811 een plan voor een verlegging naar de huidige positie.<sup>203</sup> Ook ontwierp het toen voor de bezetter de gordel van forten rond Utrecht die op dit moment zo’n belangrijk deel uitmaken van het Nederlands nationaal erfgoed.<sup>204</sup> Alweer met dat ‘typisch Nederlandse’ gebruikmaken van water uiteraard. Ook Den Helder, ‘Gibraltar van het noorden’ heeft een Franse oorsprong, net als de sterke uitbouw van de vesting Vlissingen.<sup>205</sup> Het is ironisch dat de Duitse bezetter ook deze twee steunpunten geheel in de traditie verder uitbouwde. Het zal nog wel even duren voordat dezelfde onbevangenheid waarmee Franse toevoegingen aan de landsverdediging als ‘typisch Nederlands erfgoed’ worden gepresenteerd ook zal gaan gelden voor de Duitse.

Het hergebruik van Duitse bunkers als welkome en voor Nederlandse begrippen kwalitatief hoogstaande positieve bijdrage aan de eigen landsverdediging stond niet alleen, maar paste in het bredere kader van hergebruik en overname van Duitse bezettingsmaatregelen. De Boer wijst bijvoorbeeld op de grote invloed die Duitse plannen op de totstandkoming van de naoorlogse Nederlandse snelwegennetwerk hadden.<sup>206</sup> Op een hoger plan gold dat zelfs voor bestuurlijke maatregelen die de bezetter tijdens de oorlog nam.<sup>207</sup>

Een dergelijke visie op de oorlog, waarin continuïteit en zelfs vernieuwing aan de bezettingsperiode werd gerelateerd paste niet in het nationale goed-fout kader, sterker nog het benadrukte zelfs dat de gehate bezetter zaken had achtergelaten die het naoorlogse Nederland prima ten eigen bate kon gebruiken. Deze visie van het conflict doorbrak op duidelijke, en niet altijd even welkome wijze het nationale kader van goed en fout, Het liet ook zien dat het morele kader een enigszins hypocriet karakter droeg. De kritiek op de in 1978 door Lou de Jong beschuldigde CDA-fractievoorzitter Aantjes in 1978 riep een storm van

---

<sup>202</sup> P. Vesters(red.), *De stelling van Amsterdam, harnas voor de hoofdstad* (Amsterdam 2003).

<sup>203</sup> Rudi Rolf, *Torens, wallen en koepels* (Middelburg 2007)46-47, 95.

<sup>204</sup> H. Brand, J. Brand (red.) *De Hollandse waterlinie* (Utrecht 1986)25-29.

<sup>205</sup> Philippe Prost, *Les Forteresses de l'Empire. Fortifications, villes de guerre et arsenaux napoléoniens* (Parijs 1991).

<sup>206</sup> H. de Boer, ‘Die Bauzeugen der Jahre 1940-1945 und der Denkmalschutz in den Niederlanden’, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 47 (1989) 53-64.

<sup>207</sup> Koos Bosma, Cor Wagenaar, ‘De ruis van de angst’, D.H. Schram, C. Geljon,(red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990)33-64.

verontwaardiging op en leidde tot zijn val.<sup>208</sup> Het vervangen van een als ‘fout’ geïdentificeerd politicus kostte dan ook geen geld. Het hergebruik van de af en toe blijkbaar erg nuttige Nazi-erfenis spaarde juist een hoop geld uit. Van enige morele verontwaardiging was dan ook geen sprake

Een beschouwing van de opkomende wetenschappelijke belangstelling van bunkers laat zien dat deze zich, geheel conform Blom’s zienswijze, anno 2004 had losgemaakt van de ban van goed en fout. Zowel accommodatie als veralgemenisering waren onderwerpen die bij uitstek in een ban-doorbrekend kader pasten. Bunkeronderzoek kan dus met recht als ‘ban’-brekend bronnenonderzoek worden gekenschetst. Het onderzoek aan bunkers paste in dat proces en illustreert duidelijk enkele kernpunten uit zijn visie. Omgekeerd laat de bronfunctie van bunkers, zowel als object als op papier, ook iets zien over de aard van de ban van goed en fout. Vooral het hypocriete karakter daarvan springt in het oog.

Daarnaast kan worden geconstateerd dat er ook een belangrijke reden voor het behoud van bunkers kan worden geïdentificeerd: hun nuttige militaire functie. Dat functionele behoud brengt ons van het privé domein van onderzoek naar het publieke van bescherming. Zoals al was geconstateerd was de aansluiting tussen privé domein en publiek domein zeer gebrekkig te noemen waar het de vertaling van onderzoek naar bescherming betrof. In de volgende paragraaf zal worden onderzocht in hoeverre de ban van goed en fout hiervoor verantwoordelijk was.

### **Van theorie naar praktijk: Ideologische sloop?**

In vrijwel alle boeken wordt gewag gemaakt van de ideologische besmetting van bunkers die er toe bijdroeg dat de sloop daarvan zo lichtvaardig ter hand werd genomen. Rolf noemt ze ‘ideologisch besmet’, De Boer rept over de onwil het tastbare verleden te beschermen en Sakkers werd voor Neonazi uitgemaakt. Rolf noemt de omgang met Duitse bunkers zelfs ‘een Nederlandse vorm van *condemnatio memoriae*, waarbij niet alleen het gebeurde, maar ook de getuigenissen daarvan veroordeeld werden’.<sup>209</sup> Die zware beschuldiging, die een vorm van geschiedvervalsing suggereert, lijkt gezien het ‘foute’ karakter van het Duitse beton ook niet

---

<sup>208</sup> Aantjes’ reputatie werd onherstelbaar beschadigd toen L. de Jong de tijdens een rechtstreeks op de twee Nederlandse televisiezenders uitgezonden persconferentie verklaarde dat Aantjes bewaker was geweest in Port Natal en bij de Waffen-SS in vreemde krijgsdienst was geweest. Een onderzoek naar de affaire wees een half jaar later uit dat De Jong zich had vergist en dat de door Aantjes zelf gegeven lezing van zijn oorlogsverleden juist was geweest. Wel was Aantjes, naar eigen zeggen om anderen te beschermen en zonder ideologische overtuiging, lid geworden van de Germaansche SS.

<sup>209</sup> Rolf, Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland* 49.

zo vreemd. Maar leidde het beeld van de oorlog die als een 'blok beton' de blik op het verleden versperde ook tot het opruimen van echte betonnen restanten uit die periode?<sup>210</sup>

Werden Duitse bunkers werkelijk gesloopt om de reden dat zij een herinnering vertegenwoordigden die te verschrikkelijk was om er dagelijks mee geconfronteerd te worden? Hoewel dat erg voor de hand ligt, waren het echter vooral financiële motieven die de boventoon voerden. Een denazificatie in beton behoorde niet tot de doelstellingen. Integendeel. Hoewel er direct na de oorlog werd begonnen met het ongecontroleerd opruimen van verdedigingswerken, werd hier immers al snel paal en perk aan gesteld. Per 1 februari 1946 werd geregeld dat een sloopvergunning aangevraagd moest worden bij het Ministerie van Oorlog. Het BRV, dat niet alleen wilde weten wat er gebouwd was, maar ook onderzocht of daar nog bruikbare gebouwen bij waren, adviseerde over die aanvraag. De in het voorjaar van 1946 ingestelde puinruimingsregeling regelde dat onder voorwaarden 90% van de sloopkosten vergoed zou worden. Die voorwaarden waren echter niet van ideologische aard: Vergoedingen werden pas verstrekt wanneer het gebouw het openbare belang in de weg stond. Dat openbare belang betrof vooral plekken waar de verdedigingswerken de bestaande infrastructuur verstoorde, of latere uitbreidingen daarvan in de weg stonden. Dat verklaart waarom zowel Nederlandse als Duitse bunkers langs wegen, kanalen en spoorwegen bijna allemaal werden opgeruimd. Ook de waterkeringen waren cruciaal belang. Omdat Duitse complexen van de Atlantikwall vaak op de duinrand gelegen waren en de stabiliteit van die waterkering konden ondermijnen, werden zij gesloopt of onder een laag zand bedekt.<sup>211</sup> Waar dit niet het geval was, zoals in IJmuiden waar door aanslibbing de duinen ter weerszijden van de havenmond steeds verder van de zee af zijn te komen liggen, zijn de complexen nog wél te bezichtigen.<sup>212</sup> Juist de herkenbaarheid en zichtbaarheid hadden in geval van ideologische sloopplannen een niet te negeren argument kunnen vormen. Slopen bleek echter al snel een dure aangelegenheid te zijn en financiële argumenten voerden al snel de boventoon boven ideologische. Daarom werden, waar mogelijk bunkers vaak met aarde bedekt om ze aan het zicht te onttrekken. Buurtbewoners die zich vanaf 1947 hadden ingespannen om een Duitse bunker aan de Bélvedereweg in Den Haag te laten slopen omdat 'Het onesthetische bouwsel een pijnlijke herinnering aan de bezetting vormt, en het uitzicht over een van de mooiste stukjes Haags Duinlandschap bederft', kregen dan ook lange tijd nul op het rekest. Tenslotte

---

<sup>210</sup> 'Wat verbaast is dat het zolang geduurd heeft en dat de oorlog zo lang als een blok beton midden in de vaderlandse geschiedenis heeft kunnen staan. Het was onmogelijk terug te kijken zonder dat de blik versperd werd'. Chris van der Heyden, *Grijs verleden* 6.

<sup>211</sup> Maarten Peters, *De Atlantikwal*, 36.

<sup>212</sup> Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij Hoek van Holland. Hier was behoud echter te danken aan de militaire functie van het gebied.

zwichtte het rijk voor het argument dat het bouwsel een gevaar voor spelende kinderen vormde, en stemde in 1961 eindelijk in met sloop. Gedeeltelijk wel te verstaan. De laagste inschrijver blies een gedeelte van de bunker op en liet de rest onder het zand verdwijnen.<sup>213</sup>

Van een denazificatie in beton was beslist geen sprake en argumentatie van ideologisch-morele aard kon niet op financiële bijval vanuit het rijk rekenen. Gezien het hergebruik van de Duits militaire erfenis zou dat ook erg inconsequent geweest zijn. Tot het begin van een cultuurhistorische belangstelling voor bunkers was sloop vooral een kwestie van financiën, en niet zozeer van het uitwissen van oorlogsleed. Als er al gevoeligheden waren, dan vormden die geen aanleiding om daar extra veel geld aan uit te geven. Desalniettemin groeide met het stijgen van de welvaart ook de beschikbare hoeveelheid geld, waardoor het grootste deel van het Nederlandse bunkerbestand betrekkelijk kritiekloos kon verdwijnen, als daar door belanghebbenden op werd aangedrongen. Op een excursie in 1982 naar Vlissingen merkte Sneep, toenmalig voorzitter van MVC dan ook op dat ‘we gewoon te rijk zijn’, waarmee hij doelde op de vreemde praktijk dat er kritiekloos miljoenen guldens werden uitgegeven voor het slopen van bunkers.<sup>214</sup>

Inmiddels was er echter al enige kritiek te bespeuren. Door het ontstaan van belangstelling voor betonnen verdedigingswerken en weerstand tegen sloopplannen werd aan de geruisloze kant van de slooppraktijk een einde gemaakt. De vermeende afkeer tegen de getuigen van de bezetting, die voorheen nauwelijks aanleiding was geweest voor sloop, vormde dan ook een argument dat met beide handen werd aangegrepen in een discussie die door financiële motieven bepaald werd. Dit bleek ook weer tijdens de discussie rond de sloop van de bunkers in Oostburg.<sup>215</sup> Niet alleen door de boze garagehouder, maar ook door enkele gemeenteraadsleden, werd immers de vrees uitgesproken dat de bunkers een nationaal-socialistisch bedevaartsoord zouden kunnen worden.<sup>216</sup> Ook PvdA gedeputeerde mevr. De Vries-Hommes suggereerde dat de verdedigingswerken een verheerlijking vormden van het Duitse Rijk en daarom maar zo snel mogelijk moesten verdwijnen.<sup>217</sup> De reden voor sloop had echter een puur zakelijke achtergrond door de plannen van de garagehouder om zijn bedrijf uit te breiden. Dat gold ook voor de sloop van de andere bunkers in Oostburg. De erg goede contacten tussen sloopbedrijf en gemeenteraad zorgden immers voor een constante gesubsidieerde orderstroom. Omdat door het verdwijnen van de inmiddels bij het ministerie

---

<sup>213</sup> Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming*, 213.

<sup>214</sup> Sneep tijdens een excursie naar Vlissingen medio jaren '80. interview Sakkers.

<sup>215</sup> Zie pag. 29.

<sup>216</sup> *PZC*, 6 mei 1989.

<sup>217</sup> G. Th. A. Jansen, ‘Het slopen van bunkers is ouderwets en kortzichtig’, *Reformatorisch dagblad*, 1 februari 1989, 15.

van VROM ondergebrachte subsidieregeling in 1989 hieraan een einde dreigde te komen, was haast geboden!

Andere slooprojecten hadden dan ook vooral een zakelijke achtergrond en een dito karakter. Daar werd ook niet geheimzinnig over gedaan. In Vlissingen werden in 1990 enkele Duitse bunkers, waaronder een unieke hospitaalbunker, gesloopt. Hier speelden geen ideologische motieven, sterker nog er werd in het geheel niet over gerept. Puur zakelijke belangen speelden een hoofdrol. De bunkers moesten wijken voor de uitbreiding van een industrieterrein. Haast was geboden, want het stoppen van de sloopsubsidie was een belangrijk argument om nu het nog kon tot sloop over te gaan. Burgemeester Wisse ontkende de historische waarde van bunkers overigens niet, maar hij vond dat er op Walcheren nog meer dan genoeg over waren.<sup>218</sup> Dit tot woede van Sakkers, die het unieke karakter benadrukte en klaagde over de verspilling van gemeenschapsgeld voor het slopen van objecten ‘die absoluut niet in de weg staan’.<sup>219</sup> Ideologische afkeer speelde ook geen rol bij een ander tegenstander van bunkerbehoud, de wethouder de Keyzer in Vlissingen. Hij vond bunkers gewoon lelijk, en was verbaasd over de commotie die sloopplannen teweeg konden brengen. Bij het doornemen van krantenartikelen die door de cultuurhistorische aandacht voor bunkers vanaf het midden van de jaren tachtig begonnen te verschijnen blijkt steeds dat er van een anti-Duitse houding bij de bevolking weinig te bespeuren is. Veelmeer is het opmerkelijk dat er burgers opstaan om zich tegen de sloop te verzetten.

In het geval van wethouder de Keyzer stond de sloop van de batterij Baskenburg ter discussie. Het burgerprotest kwam niet alleen van bunkerliefhebbers, maar ook van andere groepen, zoals kinderactiviteitenvereniging ‘de Speelstad’ en zelfs de lokale hondenvereniging.<sup>220</sup> Van een afkeer was weinig meer te bespeuren. Als er al een ideologische argumentatie gebruikt werd, dan kwam die uit een andere hoek: De Middelburger Hulstaert, toentertijd tachtig jaar oud en tijdens de oorlog gevangene in de bedreigde batterij Baskenburg, pleitte juist voor behoud. Hij vond de dreigende sloop zelfs ‘heel erg’. De bunkers moesten volgens hem behouden worden als monument voor latere generaties om de herinnering levendig te houden.<sup>221</sup> Het was inmiddels dan ook al 1998 en de ban van goed en kwaad was inmiddels zelf tot de geschiedenis gaan behoren. Dat in het publieke domein de oorlog echter als ‘schragende herinnering’ nog een groot bestaansrecht had, wordt mede hierdoor wel duidelijk. Hulstaert’s reactie liet echter zien die herinnering een

---

<sup>218</sup> ‘Sloop Vlissingse bunkers begonnen’, *PZC* 13-04-1990.

<sup>219</sup> ‘Stichting op de bres voor bunkercomplex’, *PZC* 10-02-1990.

<sup>220</sup> Maurits Sep, ‘Bunkeractie zaait twijfel bij wethouder’, *PZC* 09-01-1998.

<sup>221</sup> Maurits Sep, ‘Laat bunkers staan als waarschuwing’, *PZC* 07-11-1998.

gedaantewisseling had ondergaan: geen poging tot het kunstmatig wegwassen van een slecht verleden, maar een acceptatie en koestering van de herinnering daaraan in de vorm van een *lieu de mémoire*.

Het lijkt erop dat de afstotende en gevaarlijke werking van Duitse bunkers pas werkelijk werd ontdekt toen er een tegenbeweging ontstond die zich tegen de slooppraktijken begon te weren. Ook toen was het echter een marginaal verschijnsel, dat behalve in Oostburg en Breskens in de rest van Nederland nauwelijks werd aangetroffen. Toen na de beëindiging van de subsidieregeling het slopen voor de rekening van opdrachtgevers kwam was verzet daartegen al geen vreemd verschijnsel meer en werd, met wisselend succes, in de besluitvorming meegewogen.

De ban van goed en kwaad lijkt dus niet geleid te hebben tot de massale sloop van Duitse bunkers. Een blik op de gang van zaken naar aanleiding van het door bunkeronderzoek in de belangstelling gekomen archief van het BRV maakt dat al snel duidelijk. De aanwezigheid van het kwaad in het landschap was blijkbaar geen aanleiding om het van die elementen te bevrijden. Als er werd gesloopt was dat beslist geen ideologische opschoning van een schuldig landschap, maar een zaak die vooral werd bepaald door praktische, financiële motieven. Net als het compromis rond de 5 mei-viering laat het zien, dat aan herdenken en oordelen veel waarde wordt gehecht, maar dat het zo min mogelijk mag kosten. Herdenken moet, maar wel op een koopje. Het is in deze scriptie niet de bedoeling een internationale vergelijking te maken, maar voor deze ene keer kan dat een verhelderend effect hebben. In Duitsland worden tot op heden tegen enorme kosten de bunkerruïnes van de voormalige Westwall gesloopt. De enige reden daarvoor is een ideologische afrekening met het eigen verleden.<sup>222</sup> Een recenter voorbeeld is het vrijwel volledig verwijderen van de voormalige Duits-Duitse grens. Voor het behoud van bunkers is het een zegen dat die praktijk binnen onze landsgrenzen geen navolging heeft gevonden. Wel laat het Duitse gedrag zien dat men voor de opschoning van het eigen verleden bereid is, al dan niet op zinvolle wijze, diep in de buidel te tasten.

Cultuurhistorische belangstelling liet voor het eerst verzet tegen de gangbare slooppraktijk ontstaan, waardoor het aan bunkers klevende oorlogsverleden nu wel als argument werd benut om de argumentatie van belanghebbenden te ondersteunen. Wanneer onderzoekers gewag maken van een ideologische weerstand tegen Duits beton, dan is dat

---

<sup>222</sup> Manfred Gross, *Der Westwall*, 111.

terecht, maar er moet bij worden aangemerkt dat die weerstand in hoge mate werd bepaald door hun eigen activiteiten.

Dat neemt niet weg dat activiteiten die tot bescherming van Duitse bunkers moesten leiden in de jaren tachtig nog op zeer gespannen voet stonden met de leidende opinie ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog. Dat bleek vooral door de houding van de belangrijkste speler op het gebied van militair erfgoed, MVC.

### **In de ban van goed en fout: Menno van Coehoorn en het trauma van de nederlaag**

De ban van goed en fout gaf dus niet direct aanleiding tot de massale sloop van bunkers. Dat lijkt erop te wijzen dat het beeld van de bezetting een betrekkelijk geringe invloed had op het verdwijnen van het Nederlandse bunkerbestand. Dit is echter maar ten dele waar. De ban van goed en kwaad deed wel degelijk zijn invloed gelden, namelijk bij MVC. In het vorige hoofdstuk was de belangrijke rol van deze Stichting met betrekking tot het behoud van bunkers al aan de orde gekomen, in dit hoofdstuk werd er al op gewezen dat MVC niet al te positief op de ontluikende belangstelling voor Duitse bunkers reageerde. De reden voor die houding was in hoge mate te wijten aan de invloed die de ban van goed en fout uitoefende op het gebied van historiografie waar bunkers het meest mee zijn verbonden: de militaire geschiedschrijving. De relatie tussen MVC en deze vorm van geschiedschrijving zorgde ervoor dat bij het behoud van bunkers de ban van goed en fout van zeer grote invloed was. Ook onderstreept deze relatie de visie dat bunkerbehoud in Nederland voornamelijk een functioneel, ja zelfs nationalistisch karakter droeg.

Het trauma van de bezetting werd veroorzaakt door de nederlaag van de Europese staten tegen Hitler-Duitsland. Nederland was daar één van en de vijfdaagse strijd veroorzaakte naast het trauma van de bezetting ook het trauma van de snelle nederlaag. De geschiedschrijving van deze heikele thematiek begon al snel na de bevrijding. Auteurs waren vaak ex-militairen die aan de ene kant het laffe en huichelachtige optreden van de Duitse ‘Dief in de nacht’ benadrukten, en anderzijds probeerden het Nederlandse leger van schuld te vrijwaren door te wijzen op enkele wapenfeiten. Een mooi voorbeeld hiervan was het boekje over de strijd aan de Afsluitdijk, dat de niets verhullende titel *Dodendam* droeg. Voor de Duitse zijde dan wel te verstaan. De *Dodendam* kreeg gezelschap van de Grebbeberg die al gauw tot *Duivelsberg* werd omgedoopt. Oorzaak van de snelle nederlaag lag niet alleen bij de meedogenloze overweldiger, maar ook bij de politici die gedurende 20 jaar hun plicht hadden verzaakt om tot een adequate landsverdediging te komen en zodoende hun soldaten weerloos

de strijd in hadden gestuurd. Diezelfde overtuiging had ook generaal-majoor-titulair Nierstrasz, die van 1951 tot 1963 zijn *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Wereldoorlog II*, beter bekend onder de naam ‘groene serie’, schreef. Dit was een nauwkeurige beschrijving van de strijd in mei 1940 die in hoge mate steunde op ooggetuigenverslagen van betrokken militairen. Dat leidde tot een werk dat weliswaar omvangrijk en informatief was, maar het grote publiek juist daarom niet kon bekoren.

Dat gebeurde pas toen De Jong dit werk gebruikte voor zijn verhalende weergaven van de gebeurtenissen tijdens de korte strijd op Nederlands grondgebied. De niet-militair De Jong gebruikte de *Groene Serie* als bron en weet de nederlaag aan de zelfde omstandigheden, namelijk de lakse houding van vooroorlogse politici. Hij probeerde de sterke en zwakke kanten van de Nederlandse verdediging bloot te leggen en waagde zich dus niet aan het schrijven van een heldenepos.<sup>223</sup> Desondanks werd het optreden van de *Wehrmacht* niet altijd op militaire gronden beoordeeld, maar vaak in verband gebracht met de a-priori boosaardige natuur van het nationaal socialisme.<sup>224</sup> Het was dan ook geen wonder dat de ‘volksopvoedende aanpak’ van De Jong, waar Blom over repte, goed in de pas bleef lopen met de officiële geschiedschrijving. Naast Nierstrasz en De Jong drukte vooral luitenant-kolonel Brongers zijn stempel op de geschiedschrijving van de meidagen. Brongers was, anders dan De Jong, weer een militair en hij maakte zich in zijn boeken dan ook sterk voor een rehabilitatie van het Nederlandse leger. Daarom legde hij het accent op de gebeurtenissen die wél zin hadden gehad en waaruit bleek dat het Nederlandse leger ondanks de Duitse schandelijke strijdmethoden toch zijn uiterste best had gedaan. Bijzondere aandacht werd daarin geschonken aan de aan de Duitse overweldiger toegebrachte verliezen, die volgens hem bijzonder hoog te noemen waren. Vooral zijn theorie dat het aantal neergehaalde Duitse transporttoestellen verdere de oorlogsinspanningen van het Derde rijk beslissend zou hebben beïnvloed is lange tijd een belangrijke troost geweest. Dat gold ook voor de heftige strijd aan de Peel-Raamstelling, aan de Maas, en natuurlijk op de *Dodendam*, waar een grote Duitse aanval werd afgeslagen.<sup>225</sup> Ook hij ontkwam echter niet aan het langzaam kenterende historiografische getij. In zijn aan het begin van de jaren tachtig verschenen trilogie *Opmars naar Rotterdam* toonde hij toch al een klein beetje respect voor de duivelse tegenstander toen hij schreef dat ‘ondanks het feit dat onze sympathie als vanzelf naar de zoveel zwakkere verdedigers uitgaat er toch geen zwart-wit beeld mag ontstaan. Ook aan Duitse zijde is moed

---

<sup>223</sup> Kamphuis, *Mei 1940* 15.

<sup>224</sup> Kamphuis, *Mei 1940* 15.

<sup>225</sup> E.H. Brongers: *Afsluitdijk 1940* (Baarn, 1977).



getoond; dat geldt in het bijzonder voor de groepjes die in rubberboten de Maas opgingen en daar het moordend vuur van de Nederlandse mitrailleurs trotseerden'<sup>226</sup>. Hoe de slecht uitgeruste en te ver van elkaar af staande kazematjes een 'moordend vuur' konden produceren, laat Brongers in het midden. Desondanks bracht hij troost in het trauma van de nederlaag. Hij liet de Duitse wreedheden zien, maar gaf ook aan dat de dappere Nederlandse tegenstand niet zonder zin was geweest waardoor er plaats kwam voor een beperkte Nederlandse heldenverering die in het werk van De Jong moeilijk mogelijk was geweest. Brongers' werk vond Nederland gretig aftrek, vooral bij oud-strijders en militairen. De nadruk op de krijgsverrichtingen gaven het wat betreft de beeldvorming over de meidagen van 1940 dan ook meer gewicht dan het werk van De Jong, waar die strijd slechts als onderdeel van een groter tijdvak werd behandeld.

Voelde Brongers het veranderende tij al aankomen, de echte vloedgolf moest nog komen. Van groot belang was het boek *Mei 1940* dat in 1990 verscheen. Het boek maakte naast de Nederlandse ook gebruik van Duitse bronnen en was daardoor van een heel ander karakter dan de voorgaande werken en doorbrak dan ook een aantal hardnekkige mythes. Allereerst moesten de Duitse wreedheden het ontgelden. Die waren niet op te vatten als 'geaccepteerde en zelfs opgedragen Duitse strijdmethoden', maar als incidentele afwijkingen van de norm, die 'net als aan de Nederlandse kant, spontaan voortkwamen uit de hitte van het gevecht'<sup>227</sup>. Ook de strijd bij Mill verloor veel van zijn heroïsche karakter wanneer wordt opgemerkt dat 'de Nederlandse troepen zich hier in de eerste ogenblikken lieten verassen waardoor bij Mill een aantal kazematten in Duitse handen kon vallen'. Op de *Dodendam* was geen sprake van een grootscheepse Duitse aanval, maar van een gewelddadige verkenning die, toen bleek dat verdedigers niet van plan waren zich over te geven, onmiddellijk werd afgeblazen. De 'aanval met het doel het fort te nemen'<sup>228</sup> werd door het nieuwe boek dramatisch gerelativeerd. De auteurs vermeldden dan ook in een interview: 'Er was geen sprake van honderden Duitse doden, maar slechts van drie. Wat we hebben gedaan is de emotionele lading, die er heeft bestaan, te onderdrukken'.<sup>229</sup>

Die ont-emotionalisering was echter nog niet aan de orde in 1980, toen Brongers zijn *Opmars naar Rotterdam* schreef, en de belangstelling voor bunkers als cultuurhistorische objecten begon te ontwaken. In diezelfde tijd begon de generatie die de oorlog nog als soldaat had kunnen meemaken de pensioengerechtigde leeftijd te bereiken. Dat betekende dat veel

---

<sup>226</sup> E.H. Brongers, *opmars naar Rotterdam* (Baarn 1992) 154.

<sup>227</sup> *Mei 1940*, 381.

<sup>228</sup> E. H. Brongers, *De strijd om de Afsluitdijk*, (Zaltbommel, 1991) 44.

<sup>229</sup> Nieuwste kijk op feiten. Twee historici corrigeren de meidagen van '40. *Algemeen Dagblad* 5 mei 1990, 47.

oud-militairen over zeeën van vrije tijd konden gaan beschikken. Tijd die ze onder meer besteedden aan het beschermen van vestingwerken, zoals bij de Stichting Menno van Coehoorn.

### **In de ban: Beschermen met een functie.**

Zoals al aan de orde was gekomen, bleek dat de onderzoeker Rolf niet altijd even warme banden met MVC onderhield. In het vorige hoofdstuk bleek al dat de Stichting met enige aarzeling aandacht voor betonnen verdedigingswerken in zijn activiteiten begon op te nemen. Die aarzeling werd snel goedge maakt door ondernemende acties waarbij de resultaten bij de stelling van Kornwerderzand en de rivierkazematten bijzonder in het oog springen. Die warme belangstelling voor Nederlandse bunkers gold echter niet voor Duitse. In het jaarboek van 1977 gaf MVC voor het eerst een mening over betonnen verdedigingswerken. Daaruit bleek dat er slechts enkele stelling gedeelten zouden worden onderzocht waarbij de functie die zij bij gevechtshandelingen hadden gehad een zeer belangrijk criterium was.<sup>230</sup> Die nadruk op de militaire functie wekt geen verwondering, omdat de leden van de stichting voor een groot gedeelte uit het militaire milieu stamden. Dat was al zo in 1935, maar ook in de jaren tachtig. De overzichten van medewerkers en bestuursleden die in de jaarboeken te vinden zijn wemelen nog van de militaire rangen en titels. Sommigen van hen hadden de Tweede wereldoorlog actief meegemaakt en soms zelfs meegeholpen aan de bouw van de verdedigingslinies. De militaire wortels verraadden zich ook in een strenge hiërarchie, waarin opdrachten vanuit het Dagelijks Bestuur een dwingend karakter hadden. In een terugblik op de eigen vereniging bij het 75-jarig bestaan in 2007 wordt MVC beschreven als een ‘nette actiegroep’ waarbij de leden elkaar in de jaren tachtig nog niet met voornaam aanspraken.<sup>231</sup> Hoewel deze sfeer inmiddels tot het verleden behoort, en MVC met zijn tijd is meegegaan, is het aantal (ex) militairen binnen zijn gelederen nog altijd groot te noemen.

In dit klimaat wekte het geen verwondering dat de vreugde over de groeiende belangstelling voor Duitse bunkers niet bijster groot was. De houding van MVC wordt dan door sommige geïnterviewden dan ook als conservatief, anti-Duits of nationalistisch bestempeld.<sup>232</sup> Dat negatieve beeld verschijnt echter nergens in geschreven bronnen. Verder dan de erkenning dat MVC in de jaren tachtig ‘zeer gereserveerd’ ten opzichte van Duitse

---

<sup>230</sup> *Jaarboek 1977*, 75.

<sup>231</sup> *Saillant*, 1, 2007, 5

<sup>232</sup> Interviews, Rolf, Sakkers, Neissingh.

werken stond wil men zelf niet gaan. Ondanks de frictie die bijvoorbeeld Rolf ondervond wil dat niet zeggen dat MVC in zijn geheel anti-Duits was. De oudere generatie wilde er niets van weten, de jongere stond er meer open voor.<sup>233</sup> Snee, toenmalig voorzitter, merkte begin jaren tachtig tijdens een uitje naar Vlissingen naar aanleiding eenzame interesse voor een Duitse bunker van Rolf en Sakkers op ‘dat men er maar alvast aan moest wennen dat ook deze werken binnenkort erkenning zullen vinden’.<sup>234</sup> Hoewel de belangstelling daarvoor door MVC niet gesteund werd en door veel leden als erg ongewenst werd ervaren, kon die niet meer ontkend worden. Om duidelijkheid te scheppen schreef Snee dan ook in 1986 een stukje over het heikele thema in het *Jaarboek*. Hij stelde de vraag in hoeverre de doelstelling ‘de instandhouding te bevorderen van oude buiten gebruik gestelde militaire vestingwerken, gelegen in Nederland (...) als gedenkteken van geschiedenis’ te verenigen is met de Duitse bunkers langs onze kusten, ‘elementen van de gigantische Atlantikwall’. Er werd niet ontkend dat zij wel degelijk getuigen zijn van onze geschiedenis, want ‘Ook in onze nationale geschiedenis heeft de Atlantikwall een rol gespeeld, zij het dan een trieste’. Het was dan ook ‘volstrekt begrijpelijk is dat, op de eerste plaats zij die de ellende van WO II bewust hebben beleefd (...) met een zekere afkeer kijken naar de vaak ontsierende blokken beton, soms zwaar gehavend en in verval’. Toch zag hij hier een taak: ‘De meeste zijn intussen wel verdwenen. Wij menen, dat met wat nog is gebleven, bedachtzaam moet worden omgegaan, opdat ook zij die na ons komen, zich een beeld kunnen vormen van wat hier in de jaren van WO II heeft plaats gevonden’. Hij bespreekt het werk van Rolf, dat ‘ons getroffen heeft’, en gelooft dat ook ‘in deze voor onze Stichting een taak is weggelegd’. Wel wordt duidelijk gemaakt dat het maar om enkele werken zou kunnen gaan: ‘Wij zijn dan ook voor een selectief behoud van sommige dezer Duitse werken, zodat ook het nageslacht ze in ogenschouw kan nemen’. Dat betekende echter nog geen echte acceptatie want: ‘Vanzelfsprekend staan wij tegenover een verdedigingswerk als Kornwerderzand heel anders dan tegenover Duitse bouwwerken’.<sup>235</sup> Dit artikel, dat gezien de richtingenstrijd en de strenge hiërarchie als een compromis tussen de conservatieven en vooruitstrevenden moet worden beschouwd, liet nog een zeer gereserveerde houding zien. De harde beschuldigingen die aan het adres van MVC werden geuit zullen, voorzover zij betrekking hadden op de conservatieve vleugel, niet ver bezijden de waarheid zijn geweest.

---

<sup>233</sup> *Saillant*, 1, 2007, 7.

<sup>234</sup> Interview Neissingh, 11 maart 2008.

<sup>235</sup> *Jaarboek* 1986, 112.

De verantwoordelijkheid ten opzichte van de ‘na ons komende generaties’ die ook kennis moesten kunnen nemen van de verschrikkingen van de oorlog was een belangrijke reden om toch enigszins voor de ongewenste interesse te capituleren. Nu was deze jongere generatie toch al geïnteresseerd in het behoud daarvan, en gebruikte die restanten zelfs als inspiratiebron voor een andere vorm van geschiedschrijving. MVC was dan ook nog niet zozeer geïnteresseerd in hun cultuurhistorische waarde, maar vooral in de functie die bunkers bij het ondersteunen van het door haar gekoesterde geschiedenisbeeld zou kunnen vervullen. De bunkers bij Dishoek konden dat in zijn ogen wel, maar bleven gedurende lange tijd de enige Duitse werken die zo vriendelijk werden bejegend.<sup>236</sup>

Die ondersteunende functie voor het koesteren van een eigen beeld van de recente geschiedenis bleek niet alleen uit het stukje van Sneep, maar vooral uit de praktijk met betrekking tot de bescherming van niet-Duitse werken. Het veranderende tij was niet te keren. Daarom werd van de nood een deugd gemaakt.

### **Bunkers als ondersteuning van het eigen beeld van het verleden.**

Het werk van Brongers stond in het teken van de rehabilitatie van het Nederlandse leger en gaf zelfs aanleiding tot het herkennen van enkele heldenfeiten in de korte strijd van mei 1940. Omdat zijn werk populair was onder (ex-) militairen wekt het geen verwondering dat ook bij MVC zijn lezing van de geschiedenis op grote waardering kon rekenen. De stichting recenseerde in zijn jaarboeken niet alleen publicaties op vestingbouwkundig gebied, maar besteedde soms ook aandacht aan de krijgsgeschiedenis. Het belang van het samengaan van die twee bleek niet alleen uit de doelstelling die in het artikel van Sneep nog eens werd onderstreept, maar ook uit de selectieve wijze waarop bunkers in de jaren tachtig werden behandeld.

Algemene bescherming was nog geen doel. Bij de ‘Bespreking Rivierkazematten’ in 1985 werd dat nog eens duidelijk onderstreept. De opdracht was duidelijk: ‘Het DB [Dagelijks Bestuur-M.J.] is van mening dat ook in de dertiger jaren gebouwde verdedigingswerken bewaard moeten blijven’. Dat kon slechts op selectieve basis, waarbij het criterium of er in 1940 gevechtshandelingen hadden plaatsvonden prominent aanwezig was.<sup>237</sup> Het belang daarvan bleek al snel bij de eerste groep bunkers die dankzij de activiteiten van

---

<sup>236</sup> De bunkers van Dishoek werden niet gesloopt dankzij het optreden van burgemeester Plomp. De interesse van de Stichting werd voornamelijk veroorzaakt door de zichtbare oorlogsschade, en het feit dat natuurwaarden bij de besluitvorming een grote rol speelden.

<sup>237</sup> Verslag bespreking Rivierkazematten te Arnhem op 26 januari 1986. AMVC, werkmap 96802

MVC werd beschermd, de stelling van Kornwerderzand. De stelling werd met niet alleen van de sloop gered, maar zelfs omgevormd tot een museum. Hierbij werd veel aandacht gegeven aan de natuurgetrouwe inrichting, zodat bezoekers zich een beeld konden vormen van de situatie in mei 1940.<sup>238</sup> Kornwerderzand was één van de heldenfeiten van het Nederlandse leger en kon daarom dan ook op een warme belangstelling van MVC rekenen. Het ging dan ook om meer dan reconstructie en behoud om cultuurhistorische redenen alleen. Bij de feestelijke opening werd gesproken door de heer Uyterschout die destijds chef staf van de landmacht was. ‘De bewogen spreker haalde niet zonder ontroering herinneringen op aan de bewogen dagen van weleer(...) en niet zonder ontroering overhandigde hij het nieuwe museum de vlag die hij de Duitsers onthouden had en door de tijden heen zorgvuldig had bewaard’. De belangrijke gebeurtenis ‘voor iedereen met speciale belangstelling voor de strijd op de Afsluitdijk’ werd vervolgd met een korte herdenking van de gesneuvelde verdedigers. ‘Een trompetter liet tenslotte de *Last Post* klinken’.<sup>239</sup> Kornwerderzand werd het realistische decor voor de herdenking van de heldhaftige strijd op de Afsluitdijk. De zusterstelling bij den Oever, waar geen strijd was geleverd, werd gebruikt als materiaalleverancier, maar kreeg geen speciale behandeling.<sup>240</sup> Dit hoewel de complexen uit cultuurhistorisch oogpunt beide even interessant zijn en zoneklaar bij elkaar horen.<sup>241</sup>

Iets dergelijks gebeurde bij de bescherming van een gedeelte van de Peel-Raamstelling. De selectie van het stukje bij Mill was immers niet toevallig, omdat juist daar de schermutselingen hadden plaatsgevonden. Samen met de lokale heemkundige vereniging Myllesheem en het pantser-infanterieregiment Menno van Coehoorn werd het Spoorwegmonument opgericht. Dat bestond uit een aspergeversperring en 60 meter opnieuw aangelegde rails. Die versperring bestond alleen nog maar uit een betonblok, maar werd door het herplaatsen van de stalen staketsel nauwkeurig gereconstrueerd. Bij het monument werden jaarlijkse herdenkingen georganiseerd. De bunkertjes in de omgeving vertoonden nog sporen van de strijd en werden van enkele naambordjes voorzien. Ook werd er een wandelpad aangelegd dat sindsdien werd onderhouden door donaties van *Oudstrijders 10 mei 1940*. Van een relativering van de gebeurtenissen was nog geen sprake. Het foldertje van de plaatselijke VVV besteedt veel aandacht aan de ‘verraderlijke overval’ waarbij de trein<sup>242</sup> door

---

<sup>238</sup> *Jaarboek 1985/86*, 57.

<sup>239</sup> *Jaarboek 1985/86*, 148/149.

<sup>240</sup> *Jaarboek 1982-1983*, 56.

<sup>241</sup> Zie pagina 20.

<sup>242</sup> De aanvallende Duitse pantser trein reed door de nog niet gestelde versperring (deze moest door het plaatsen van stalen staketsels worden afgesloten). Dat afsluiten gebeurde pas ná de doortocht van de trein. Toen de trein

versperring reed.<sup>243</sup> Het monument maakte de geschiedenis voor eenieder levend, en gaf bunkers een prominente rol bij het herdenken. Die waren echter geen hoofdzaak. In een interview van de Omroep Brabant naar aanleiding van de aanwijzing tot monument van dit deel van de Peel-Raamstelling werd de vraag gesteld naar het waarom van de bescherming van de bunkertjes. Het antwoord was dat MVC dit deel ‘heeft willen bewaren als blijvend monument voor de mensen die daar gevochten hebben, speciaal omdat zich daar bijzondere dingen hebben afgespeeld op 10 en 11 mei 1940’.<sup>244</sup>

Rivierkazematten waren minder verbonden met de wapenfeiten uit mei 1940, maar waren in sommige gevallen wel bij de gevechten betrokken. Zowel in De Jong als Brongers werden de lotgevallen van de kazematbezettingen in de morgen van mei 1940 uitvoerig beschreven. Bij de waardebepaling van de kazematten voor de beschermingsaanvraag speelde dat krijgsverleden dan ook een grote rol. Een memo uit 1986 vermeldde dan ook dat ‘Bij het opstellen van de “prioriteitenlijst” in het bijzonder rekening is gehouden met het functioneren op 10 mei 1940’.<sup>245</sup> In een schema waar de uiteindelijke waarde door een getal van 1 tot 10 werd bepaald kreeg de zwaar beschoten en later weer herstelde kazemat bij Katwijk(Limburg) dan ook de hoogste score, een 1.<sup>246</sup> In de bunker sneuvelden op 10 mei zeven man van het korps politietroepen. Dat laatste speelde een bijzondere rol, want ‘derhalve onderhouden wij met het oog op wettelijke en fysieke bescherming, nauw contact met de commandant van de Koninklijke Marechaussee en het bestuur van het Marechaussee-museum’. Katwijk was de enige kazemat met deze hoge waardering, hoewel er van het gebouwtje getuige de foto’s ná de strijd zeer zwaar beschadigd was.<sup>247</sup> In Katwijk was er van de oorspronkelijke twee kazematten nog maar één aanwezig. Onbeschadigde complexen, zoals het gawe uit drie kazematten bestaande complex te Zwolle, konden door deze methode van waardebepaling naar die waardering fluiten. Interessant is dat de op één na laagste waardering naar de kazemat aan de Moerdijkbruggen ging. Er waren dan ook Duitse wijzigingen aangebracht.<sup>248</sup>

MVC onderkende dus al snel de bronfunctie van bunkers ten behoeve de ondersteuning van het eigen beeld van het verleden. Daarbij werd de primaire functie echter

---

later terugreed om nieuwe troepen op te halen botste die alsnog tegen de versperring aan, zij het van de verkeerde kant.

<sup>243</sup> Folder VVV gemeente Mill en St. Hubert. Z. jr, z. pl. , waarschijnlijk rond 1990. in: AMVC, werkmap 99616.

<sup>244</sup> Tekst uitzending 10 mei 1991 van omroep Brabant. AMVC, werkmap 99616.

<sup>245</sup> Memo m.b.t. de brugkazemat Katwijk-Zuid (gem. Cuijk). 1986. AMVC, werkmap RK.

<sup>246</sup> Handgeschreven aantekeningen bij het overzicht ‘Rivierkazematten’, 30-05-1988, AMVC, werkmap RK

<sup>247</sup> In het verslag aanwezige foto’s laten dan ook een akelige hoop verwrongen staal en beton zien. Er werd daarbij aangemerkt dat het gebouwtje na de gevechten kundig was opgelapt.

<sup>248</sup> aantekeningen bij het overzicht”Rivierkazematten”, 30-05-1988, AMVC, werkmap

ingewisseld voor een secundaire: De werking van soms al aanwezige monumentjes werd versterkt door de creatie van een *lieu de mémoire* waar de bezoeker werd ondergedompeld in de sfeer van een plek. Dat geeft aan dat het behoud van bunkers ook ná 1980 een duidelijk functioneel element kende: Het creëren van een zichtbaar decor voor een opvatting van het verleden.

De argumentatie bleek belangrijk te zijn, niet alleen voor het ondersteunen van eigen geschiedenisbeeld, maar ook voor de beschermende instanties. Bij de goedkeuringen van de aanvraag bij gemeentes en RDMZ speelde het krijgsverleden eveneens een grote rol. De bescherming van de Peel-Raamstelling bij Mill werd van harte ondersteund door de lokale heemkundige vereniging en het lokale bestuur.<sup>249</sup> De komst van een *lieu de mémoire* zette de gemeente immers goed op de kaart, hetgeen al bleek uit de prominente aanwezigheid van het spoorwegmonument in het VVV-blaadje. Ook na de jaren tachtig bleef die aanpak populair. In 1998 werd een bunkertje heringericht en van een plexiglas raampje voorzien zodat de bezoekers zich zelf een voorstelling konden maken van de situatie in 1940. Ook voor de gemeente Cuyk vormde juist het feit dat de daar aanwezige gawe rest van de Maaslinie een grote, en nog in het beton zichtbare, rol had gespeeld in de vaderlandse krijgsgeschiedenis een goede reden voor zowel de belangstelling van MVC als het gemeentebestuur om een aanvraag tot bescherming in te dienen. In het voorgaande hoofdstuk bleek immers dat juist de krijgskundige handelingen de aandacht van RDMZ ook naar dit stukje linie richtten.<sup>250</sup> Te Zutphen deed zich hetzelfde verschijnsel voor. In een brief aan RDMZ waarin B&W van Zutphen de aanvraag voor bescherming van de daar gelegen brugkazemat goedkeurden werd expliciet gewag gemaakt van de krijgskundige betekenis. Onbedoeld verraadde dit ook de oorsprong van de kennis: ‘Gelet op de belangrijke historische betekenis van de kazemat - zie ook de bijgevoegde historische beschrijving uit *Grebbe linie 1940* door E.H. Brongers (...) ondersteunen wij bij deze van harte het verzoek van Menno van Coehoorn’.<sup>251</sup>

Expliciete actie tégen Duitse bunkers kan echter nergens gesignaleerd worden. Passief verzet was echter ook effectief. Het uitsluiten een deel van het bunkerbestand door zo’n belangrijke organisatie betekende immers dat dit niet onder de invloedrijke paraplu kon schuilen maar aan zichzelf werd overgelaten.

---

<sup>249</sup> *Jaarboek*, 1985-86, 209.

<sup>250</sup> Aanvullend advies inzake de aanwijzingsverzoeken voor tweeëntwintig kazematten op diverse plaatsen in de provincies Gelderland en Noord Brabant. A. Ross, 13-4-1992. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

<sup>251</sup> Brief van B&W Zutphen aan de Rijksdienst voor Monumentenzorg. 19-06-1989. Archief RACM 53.1.07.76 Zutphen Gld. Correspondentie/algemeen/bijz. objecten/brugkazemat.

De ban van goed en kwaad was voor de omgang met de in Nederland gebouwde bunkers zodoende van grote invloed door het ontstaan van ‘goed’ en ‘fout’ beton. Dit leidde echter niet zozeer tot de sloop van ‘foute’ Duitse bunkers, maar wel tot een veronachtzaming daarvan die mede toe te schrijven was aan de houding van MVC. Door de identificatie van ‘goede’ bunkers binnen een in hoge mate door een nationalistisch beeld gedragen visie van de oorlog kreeg de bescherming van een gedeelte van de Nederlandse bunkers echter juist een enorme positieve impuls. Dat wil niet zeggen dat bunkers nu ‘mooi’ waren geworden, dat was alleen hun geschiedenis.

Die omstandigheid toont een nieuwe functionele factor die voor het behoud van bunkers van waarde was: hun functie als decor, als *lieu de mémoire*, ter ondersteuning van een visie op de Tweede Wereldoorlog. De combinatie van een belangrijke belangvereniging gevoegd bij het daar toentertijd heersende conservatieve klimaat zorgden ervoor dat er zo een overbelichting van de Nederlandse krijgsgeschiedenis plaatsvond. De plekken die voor een *lieu de mémoire* in aanmerking kwamen werden immers in hoge mate werd bepaald door het toenmalige *milieu* van MVC.

Het gedrag van MVC liep begin jaren tachtig al achter op de veranderingen die in de wetenschap gaande waren. In het jaar 1990 hadden die veranderingen immers al een tijd lang vrucht af geworpen. MVC was dan ook geen officiële onderzoeksinstelling, maar een vereniging met een eigen karakter. Zolang *history* en *social memory* nog hand in hand liepen was er niets aan de hand. Het bunkeronderzoek, begonnen met Rolf, liet zien dat er op dit terrein al vanaf 1980 een andere visie op het verleden aan terrein begon te winnen. Voor de militaire historiografie gold dat ook, hoewel het zichtbare breekpunt toch vooral in het herdenkingsjaar 1990 tot uiting kwam. Het boek *Mei 1940* werd dan ook in het Jaarboek gerecenseerd. Die recensie was niet lovend, en niet misprijzend. Men bleef gereserveerd en nam er kennis van.<sup>252</sup> De verandering in de officiële geschiedopvattingen werd niet snel door MVC overgenomen. De breuk in de nationale consensus leidde ertoe dat hun *social memory* steeds meer een eigen leven begon te leiden en een archaïsch karakter begon te vertonen. De presentatie van de eigen geschiedopvattingen in de vorm van een *lieu de memoire* begon dus aan het einde van de jaren tachtig steeds meer het karakter te krijgen van een representatie voor eigen kring.

---

<sup>252</sup> ‘Een van de doelstellingen van de geschiedwetenschap is ontmythologisering. *Mei 1940* staat in het teken daarvan en heeft op evenwichtige wijze daartoe een poging ondernomen. De niet geringe prestaties die door de Nederlandse strijdkrachten op alle niveau’s zijn geleverd vinden hierin een herbevestiging’. *Jaarboek 1990* 210-211.



### **De jaren negentig: Uit de ban. Onbesmet maar onbekend.**

Hoewel de activiteiten van MVC achter begon te lopen op de geschiedschrijving, stond de stichting daarmee in de jaren tachtig nog niet alleen. In Muiden brak de Boer immers al een lans voor Duitse bunkers, maar aan zijn oproep werd geen gehoor gegeven.<sup>253</sup> Rolf vertelde dat hij 'gewoon werd teruggefloten'.<sup>254</sup> Het argument was niet zozeer dat Duits beton abject werd gevonden door de aanwezigen, maar dat men bang was dat de publieke opinie hier nog niet rijp voor was. Ook Nijhof, de projectleider van het MIP sprak dat uit. Hij zou graag Duitse bunkers in 'zijn' MIP opnemen, omdat hij verwachtte dat het Nederlandse gedeelte van de Atlantikwall wel eens van internationale betekenis zou kunnen zijn. Hij vreesde echter dat 'het patroon van waarden en normen nog steeds niet rijp is om de oorlogsperiode te gaan waarderen', en zag dat ook bij de bij monumentenzorg betrokken partijen. Door de nog moeizame omgang met het recente verleden was het nog niet mogelijk om tot een goede waardebeoordeling te komen.<sup>255</sup>

Dat was een lastige situatie, want ook het uiterlijk van bunkers deed geen goed aan het vinden van een waardebeoordeling. Bunkers waren, al zei men dat niet zo duidelijk, eigenlijk gewoon non-descript, misschien wel lelijk.<sup>256</sup> Behoud moest dus om andere redenen gerechtvaardigd worden. De Boer schreef een jaar eerder al een artikel over de mogelijke functies van beschermd Duits beton, en kwam met de suggestie dat zij een belangrijke functie als *Mahnmal* konden vervullen. Niet om de Duitse slechtheid te benadrukken, maar tegen de verschrikkingen van de oorlog in het algemeen. Hij verwachtte echter dat waardering voor Duitse objecten in Nederland nog wel even op zich zou laten wachten.<sup>257</sup> Hij gaf zijn visie ook in de pers te kennen: 'Ik kan me wel voorstellen dat mensen die dingen opgeruimd willen zien. Anderzijds, het zijn de laatste verdedigingswerken van Nederland die niet alleen van belang zijn als historisch monument, maar ook als gedenkteken. Westerbork is toch ook een

---

<sup>253</sup> H. de Boer (red), *Betonnen verdedigingswerken uit de 20<sup>e</sup> eeuw: een nieuwe opgave voor monumentenzorg? Verslag studiedag 11 maart 1987 te Muiden* (Haarlem 1987) 43.

<sup>254</sup> Interview Rolf.

<sup>255</sup> De Boer, *Betonnen verdedigingswerken uit de 20<sup>e</sup> eeuw* 43.

<sup>256</sup> Ibid., 44.

<sup>257</sup> H. de Boer, 'Die Bauzeugen der Jahre 1940-1945 und der Denkmalschutz in den Niederlanden', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 47 (1989) 53-64, 60.

historisch beladen plek, en afgrijselijk oord. Maar we hebben het wel geconserveerd en het is nu een gedenkteken. Waarom zou je de geschiedenis alleen opslaan in boeken en archieven, en niet in echte, tastbare zaken?’<sup>258</sup> De mogelijkheid tot het vormen van een *lieu de memoire*, die voor de bescherming van Nederlandse bunkers zo’n nuttige functie begon te vervullen, zou ook voor Duitse kunnen gelden. In Muiden was het daar nog te vroeg voor, maar die situatie zou snel wijzigen.

De voorzitter van MVC, Snee, ging in een uitgebreid interview in het *Algemeen Dagblad* in op de houding ten opzichte van Duitse verdedigingswerken. Ontspannen posierend op een kazerne van het fort Rhijnauwen vertelde hij dat MVC ze als ‘historische vestingwerken zag’ Hij had begrip voor diegenen die er nog niet aan toe waren, maar: ‘Zoveel jaar na de oorlog dien je die Duitse kustverdedigingswerken evenwel met wetenschappelijk ogen te bekijken. Volgende generaties moeten eveneens een beeld krijgen van wat er is gebeurd’.<sup>259</sup> In het *Kwartaalbericht* van 1996 wijdde MVC een lang artikel waarin kritische zelfreflectie de boventoon voerde. Er werd gewezen op het (te) hoge aantal oudere medewerkers en ook de vroegere negatieve houding ten opzichte van, vooral Duits, beton werd betreurd. Een frisse nieuwe start werd kracht bijgezet door betonnen verdedigingswerken expliciet in de doelstellingen op te nemen. De ambitie om de leiding in ‘bunkerland’ middels een platformfunctie op te nemen bleven echter zonder gevolg.<sup>260</sup> Gespecialiseerde nieuwkomers gingen hun eigen weg en wilden niet in hun autonomie belemmerd worden. De starre houding had dus op den duur noch voor MVC zelf, noch voor Duitse bunkers veel goeds opgeleverd. De koersverlegging had echter succes. MVC is tegenwoordig een groepering die zich met overtuiging en resultaat inzet voor het behoud van alle twintigste-eeuwse vestingwerken.

Een vos verliest echter wel zijn haren, maar niet zijn streken. De aanpassing aan de nieuwe kijk op de Tweede Wereldoorlog wilde namelijk niet zeggen dat MVC zijn unieke karakter zomaar prijs gaf. In 1997 verscheen onder auspiciën van de Stichting een werk over de naoorlogse IJsselinie.<sup>261</sup> Daarin stonden de technische aspecten van de bouw centraal, de zichtbare overblijfselen daarvan namen maar een zeer beperkte plaats in. Dat lijkt gezien de aandacht voor militaire relictten een vreemde zaak. De situatie werd echter verklaard door het grote aantal bij MVC aangesloten oud-militairen waarvan bovendien een groot aantal van de

---

<sup>258</sup> M. van Lieshout, ‘Belangstelling voor behoud oude vestingwerken stijgt’, *De Volkskrant*, 18 oktober 1986

<sup>259</sup> ‘Eerbied voor forten en wallen’, *Algemeen Dagblad* 13-06-1992.

<sup>260</sup> *Kwartaalbericht* 2 (1996). 16-20.

<sup>261</sup> J.R. Beekmans, C. Schilt, (red.), *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJsselinie* (Zutphen 1997).

genie afkomstig was. In datzelfde jaar verscheen er ook van de hand van J. de Reyer een boek over de IJsselinie.<sup>262</sup> De Reyer was vooral geïnteresseerd in de linie vanwege zijn geheimzinnige bunkers en het spannende daaraan gekoppelde verhaal. In zijn boek werd dan ook veel meer aandacht gegeven aan het militaire aspect van de linie.<sup>263</sup> Volgens Dhr. De Jong van de Stichting IJssellandschap was er door MVC bewust gekozen voor het weglaten van bepaalde aspecten uit het verhaal van de IJssellinie: 'De geschiedenis van de IJssellinie wordt op een dusdanige manier voorgesteld dat het een acceptabel verhaal vormt, de aspecten die wel gewenst zijn worden gemusealiseerd. Het verleden wordt geconstrueerd naar huidige maatstaven en naar de huidige wensen van de stichting'.<sup>264</sup>

Intussen was Ambachtsheer aan het begin van de jaren negentig begonnen met zijn inventarisatie in Den Haag. Hij merkte dat er van afkeer onder de bevolking bijna niets te bespeuren viel. Veelmeer was er verbazing te bespeuren dat men zich met die 'lelijke dingen bezighield'.<sup>265</sup> Net zoals de verbazing bij wethouder de Keyzer, stuitte Ambachtsheer op de omstandigheid dat de afschuw over Duits beton niet zo groot was als gedacht. Zijn activiteiten leidden tot de uitgave van zijn boek, en de plaatsing van enkele *Widerstandsnester* en *Stützpunkte* op de gemeentelijke monumentenlijst.

De aanleiding voor *Muiden* was het feit dat verdedigingswerken uit het interbellum inmiddels de 50 jaargrens bereikt hadden, en zodoende een beschermde status zouden kunnen krijgen. Voor Duitse lag dat nog 10 jaren in het verschiet. Toch bleek dat men wat betreft het opnemen in MIP rapportages flexibel met die richtlijn om wilde gaan. MIP inventarisaties ten behoeve van de jongere bouwkunst, waarbij ook de bezettingstijd werd meegenomen, begonnen al enige jaren vóór de vijftig jaargrens werd bereikt. Het ging hierbij bijvoorbeeld om de stadskernen van Middelburg en Rhenen, die onder Duitse invloed tot stand kwamen.<sup>266</sup> De drie kustprovincies maakten een globale inventarisatie van de Atlantikwall, met de daarbij behorende vliegvelden. De opname in het MIP gebeurde tot 1994 echter 'zijdelings' waardoor

---

<sup>262</sup> Reijer, E.C. de, : *De IJssellinie 1950-1986*. (Zwolle, 1997).

<sup>263</sup> M. Duineveld, M. Koedoot, J. Lengkeek, *Constructies van Beton & iemand die tegen zijn hond zegt 'vlieg'* (Wageningen 2004) 35.

<sup>264</sup> Geciteerd in: Duineveld, *Constructies van Beton* 36.

<sup>265</sup> 'Laatste bunker dreigt te kantelen', *Algemeen Dagblad*, 25-03-1998

<sup>266</sup> Voor de Duitsers had Middelburg een bijzondere betekenis. Zij zagen het als een proef voor verdere wederopbouwplannen, ook elders in Europa. Zij hechtten er dan ook bijzonder aan het typisch streekeigene karakter van Middelburg tot uiting te laten komen in de wederopbouw. Hans Ibelings, *Stedenbouw van de 20<sup>e</sup> eeuw* (Rotterdam 1999) 68. In Rhenen begon de wederopbouw in 1941. De nieuwbouw aan de hoofdstraat verrees in de jaren 1941-'42 en 1947 in traditionele vormen. Chris Kolma, Ben Olde Myerink, Ronald Stenvert ea. *Monumenten in Nederland. Utrecht* (Zwolle 1996) 196.

de inventarisatie verre van compleet was.<sup>267</sup> Plaatsing op monumentenlijsten bleef een lokale aangelegenheid, getuige de activiteiten van Ambachtsheer in Den Haag.<sup>268</sup> In 1995 werd begonnen met het bunkeroverleg, waarmee definitief het Duitse militaire erfgoed als volwaardig element binnen het Nederlandse bouwbestand werd erkend.

Tussen *Muiden* en het bunkeroverleg lagen 7 jaren waarin de heersende opvattingen over Duitse bunkers volkomen gewijzigd werden. Het is moeilijk een precies breekpunt aan te geven. Gezien de rol van MVC, én het feit dat op provinciaal niveau werd begonnen met inventarisaties lijkt het jaar 1992 daar echter goed voor in aanmerking te komen.

In het vorige hoofdstuk bleek dat de bescherming van Duitse objecten een erg brokkelig beeld te zien gaf. Slechts enkele geïsoleerde bunkers werden als beschermd monument aangewezen. Vergelijken we dat beeld met de huidige stand van zaken, waarin ook recentelijk 100 monumenten van jongere bouwkunst zijn aangewezen die werden gebouwd ná de oorlog, dan rijst de vraag of de, zij het gebrekkige, acceptatie van Duitse bunkers wel zo oprecht is. Is er niet toch sprake van een, zij het verholen afkeer jegens de betonnen restanten van de bezetting? Dat laatste is niet het geval. De restanten van het vliegveld Deelen, met de in *Heimatsstil* gebouwde bouwwerken, werden immers ook aangewezen als beschermd monument. In een artikel hierover kwam de houding van RDMZ duidelijk naar voren. Benadrukt werd het verschil tussen de subjectieve kant van de geschiedenis en het objectieve perspectief. 'Dat impliceert dat ook resten van de Duitse bezetter, ondanks hun geschiedenis, het behouden meer dan waard zijn. Van subjectieve zijde vertegenwoordigen de Duitse relictten de materialisering van een abject regime, waar niemand mee geassocieerd wil worden. Van objectiever zijde beschouwd is er echter reden het in de Tweede Wereldoorlog gebouwde een plaats te geven in de 20e eeuw. De nu nog resterende sporen van het verleden mogen dan ook niet worden uitgewist, om te voorkomen dat een zo nabij verleden tot papieren geschiedenis vervalt'.<sup>269</sup> Deelen staat niet alleen, ook de duidelijk in Nazi stijl gebouwde resten van het vliegveld Soesterberg mogen zich in een toenemende populariteit verheugen.<sup>270</sup> Anders dan bunkers zijn vliegvelden wél een aparte categorie binnen RDMZ. Ook het feit dat de raad van cultuur het rapport *Duitse bunkers in Nederland* ongevraagd goed

---

<sup>267</sup> *Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog/Zand erover? Landelijke inventarisatie en selectievoorstel*. Werkgroep Verdedigingswerken vanaf 1915, (Den Haag 2003) 2.

<sup>268</sup> Marieke Kuipers, 'Erkend als monument. Nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg', RDMZ, *In dienst van het erfgoed* (Zwolle 1997) 130-157.

<sup>269</sup> Frits Niemeijer, 'Fliegerhorst Deelen. Een Duits militair vliegveld heroverd', RDMZ(red.) *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed* (Zwolle 2004) 192-202. 202.

<sup>270</sup> *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed* 57.

had gekeurd, liet zien dat van enige ideologische afkeer beslist geen sprake meer was. Het wachten is nog steeds op een definitief antwoord op de aanbevelingen van 2005.<sup>271</sup>

Het ontbreken van een duidelijke visie op bunkers heeft niet zozeer te maken met hun verleden, maar alles met het heden. In 2007 zond het inmiddels volledig gemoderniseerde MVC een brief aan de minister waarin werd geklaagd over het moratorium dat geldt voor de aanwijzing van Rijksmonumenten. ‘Bijzonder schrijnend wordt dat [moratorium] voor de Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog geacht’. Ondanks de positieve reactie van de Raad van Cultuur volgde en sindsdien een oorverdovende stilte. MVC vreest dat er door het moratorium, en het ‘selecte aantal van ongeveer 100 waardevolle monumenten uit de wederopbouwtijd, mede gelet op de slechte ervaringen in het verleden nog een hoop verloren zal gaan’.<sup>272</sup> De minister antwoordde dat hij in het kader van de modernisering van monumentenzorg niet verder kan gaan dan het selecte groepje aanwijzingen. De verbrokkeling werd echter duidelijk als een bezwaar gezien, want, ‘de verdere overgang van objectgerichte naar gebiedsbescherming zal dan ook een van de belangrijkste vraagstukken van het monumentenstelsel zijn’.<sup>273</sup> Zoals uit de volgende paragraaf zal blijken is het misschien niet alleen wachten op een einde van het moratorium, maar ook op een consensus over de vorm van de nationale geschiedsbeleving. Bunkers zijn immers onlosmakelijk verbonden met de Tweede Wereldoorlog. Het oorlogsverleden van bunkers, aanvankelijk reden tot halfslachtige sloop, werd tot hét argument voor hun bescherming.

### **Uit de ban? Opnieuw functioneel behoud.**

Het lijkt erop dat bunkers, vooral de Duitse in ieder geval sinds 1992 algemeen zijn geaccepteerd als deel van ons nationale verleden. Wil dat dan zeggen dat de ban van goed en fout geheel is verdwenen en men met een open vizier op deze restanten van de oorlog toestapt? Dat lijkt toch niet het geval te zijn. Veel meer lijkt het erop dat het morele waardenkader niet zozeer is verdwenen, maar in een nieuwe, meer universele vorm nog springlevend is waar het de waardebepaling van de grijze kolossen in de openbare ruimte betreft. Dat leidt niet zozeer tot een neutrale waardering en beschrijving, zoals in de wetenschap, maar tot een nieuwe ideologisch -functionele bestemming.

---

<sup>271</sup> Rolf, Sakkers, *Duitse bunkers in Nederland* 49.

<sup>272</sup> *Saillant* 4 2007, 3.

<sup>273</sup> Brief van minister Plassterk aan MVC. *Saillant* 1 2008, 2-3.

Het functionele behoud vond aan het einde van de jaren tachtig nog een goede voedingsbodem in het op cruciale plekken nog sterk in de ban van goed en kwaad verkerende instellingen. Dat bleef van kracht en niet beperkt tot de genoemde voorbeelden. In 2002 werd een Nederlandse bunker op de Grebbeberg gerestaureerd en van een splinternieuw loopgravenstelsel voorzien. Ook hier werd de herinnering, die voorheen alleen op het oorlogskerkhof aanwezig was, aanschouwelijk gemaakt door het presenteren van restanten van de strijd.<sup>274</sup> Voor een *lieu de memoire* benadering voor Duitse bunkers was het in de jaren tachtig echter nog te vroeg, ook al opperde De Boer in 1986 de bestemming als *Mahnmal*. Het lijkt er op dat de wensen van De Boer echter altijd verhoord worden, zij het in dit geval dan met een fikse vertraging.

Een ondubbelzinnige aanwijzing voor het functionele behoud van alle bunkers was de oproep van het nationaal comité 4 en 5 mei om in 2001 een inventarisatie te maken van alle sporen in het landschap die nog aan de oorlog herinneren. Of dit een schuldig of onschuldig landschap betrof was van geen belang. Bunkers waren daarin belangrijke objecten. 'De Tweede Wereldoorlog heeft veel sporen in het landschap nagelaten in de vorm van bunkers, verdedigingslinies, gebouwen, enz.. Deze sporen worden door het Nationaal Comité 4 en 5 mei in kaart gebracht. De inventarisatie gebeurt in het kader van het programma *Erfgoed van de Oorlog - het bergen van de nalatenschap van WOII*, een initiatief van het ministerie van VWS. 'Al deze bouwwerken, landschappen, (militaire) structuren en muurschilderingen hebben een directe relatie met gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Als concrete en tastbare objecten zijn zij bij uitstek geschikt om aandacht te vestigen op gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog en zo deze periode uit onze recente geschiedenis tot leven te brengen'.<sup>275</sup> Daarmee krijgen ook Duitse bunkers een plaats in het pantheon van de nationale herinnering: 'De bunkers die je nog overal in de duinen vindt maakten deel uit van de Atlantikwall. Een verdedigingslinie die van het noorden van Spanje tot en met Noorwegen liep. De bunkers laten zien hoe groot de Duitse oorlogsindustrie was en vestigen de aandacht op de reikwijdte van de oorlog. Een ander voorbeeld is het Anne Frank Huis, wat tot een internationaal symbool van de jodenvervolging is uitgegroeid. Zo kent elke plek zijn verhaal'.<sup>276</sup> Er werd een oproep gedaan aan het publiek om restanten te zoeken en het bestaan ervan te melden in deze inventarisatie ten behoeve van een soort nationaal bodemarchief. De

---

<sup>274</sup> Bert Rietberg, *De Grebbelinie. Een cultuurhistorische gids* (Utrecht 2004) 171.

<sup>275</sup> Nationaal comité 4 en 5 mei, [www.4en5mei.nl](http://www.4en5mei.nl).

[http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/nieuws\\_achtergronden/nieuws/nieuwsdetail/\\_pid/kolom2\\_1/\\_rp\\_kolom2\\_1\\_elementId/1\\_129235](http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/nieuws_achtergronden/nieuws/nieuwsdetail/_pid/kolom2_1/_rp_kolom2_1_elementId/1_129235) Laatst bijgewerkt: 20-09-2007. Geraadpleegd: 25-05-2008.

<sup>276</sup> Nationaal comité 4 en 5 mei, [www.4en5mei.nl](http://www.4en5mei.nl).

oproep droeg een officieel en nationaal karakter waarbij *social memory* werd ingezet om een nationaal getint project met raad en daad te ondersteunen.<sup>277</sup>

Blijkt hieruit al de tendens om bunkers als zingevende objecten in het nationale (oorlogs)landschap te identificeren, meer specifiek wordt die functie van bunkers belichaamd door een initiatief in Den Haag. ‘Vandaag is Den Haag wereldwijd bekend om haar rol als internationale wereldstad van Recht en Vrede. Thuishaven van belangrijke internationale instituten als het Internationaal gerechtshof en Criminal Tribunal for the former Yugoslavia en recentelijk ook het International Criminal Court. Den Haag vervult daarmee een aanzienlijke rol in de hedendaagse vredespolitiek wereldwijd. Gezien deze rol als bewaker van recht en vrede, is het opmerkelijk dat juist Den Haag, vergeleken met andere Nederlandse steden tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen werd. Gelegen op een strategisch cruciaal punt aan de Noordzee en dichtbij Londen en Duitsland, werd de stad grotendeels verwoest door zowel bezetter als bevrijder. Sinds de jaren van wederopbouw heeft de stad haar steentje bijgedragen aan een betere wereld. Al deze tijd echter, zijn de her en der verspreide bunkers bewaard gebleven, zodat zij tegenwoordig als oorlogsherinneringen een scherp contrast vormen met de vele instituten van vrede. Nu er steeds minder mensen zijn, die zich de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog herinneren, worden de bunkers in Den Haag en de duinen van Scheveningen steeds belangrijker als historisch monument en gedenkplaats. Maar zeker zo belangrijk is, dat zij een fysieke schakel vormen tussen oorlog en vrede in het algemeen, voor Den Haag en haar missie.’<sup>278</sup>

Het lijkt erop dat de Duitse verdedigingswerken, eens opgericht als verdediger van het kwade, nu eindelijk een nieuwe verdedigende functie hebben gekregen: ‘Een vredesbunker, een plek waar geleerd, ontdekt en overpeinsd kan worden, zal aandacht gaan vragen voor misstanden en onrechtvaardigheid in onze wereld. Een breed publiek zal, of zij nu aangetrokken worden door de duinen en haar flora en fauna, de historie van de locatie, artistieke activiteiten of engagement, voor enkele momenten stil staan bij de situatie in onze wereld’.<sup>279</sup>

Verwees het Haagse initiatief al naar een universele vredesboodschap, die echter nog enigszins aan de lokale situatie was gerelateerd, van de rondreizende tentoonstelling ‘de

---

<sup>277</sup> In 2001 is het Nationaal Comité van start gegaan met het inventariseren van oorlogsmonumenten. Inmiddels zijn er op de website meer dan 3.000 gedenktekens in woord en beeld opgenomen, waarvan 700 zijn geadopteerd door 1.200 basisscholen. Nu zullen ook oorlogssporen en -objecten in het landschap in het overzicht op de website worden opgenomen.

<sup>278</sup> Stichting Atlantikwallmuseum Scheveningen (SAW), [www.atlantikwallmuseum.nl](http://www.atlantikwallmuseum.nl). Laatst gewijzigd: Onbekend. Geraadpleegd: 25-05-2008.

<sup>279</sup> SAW, [www.atlantikwallmuseum.nl](http://www.atlantikwallmuseum.nl)

bunker' kan dat niet meer gezegd worden. Hier wordt de nieuwe functie van bunkers en hun onlosmakelijke verbondenheid met de Tweede Wereldoorlog wellicht het best geïllustreerd, omdat niet een echte bunker, maar de symboolwaarde daarvan centraal staat.

'De bunker' is een initiatief *Anno*. *Anno* is een het promotiebureau van de Nederlandse geschiedenis en heeft als opdracht het historisch besef te vergroten. *Anno* doet dat door 'educatie door beleving' via evenementen en media voor een 'breed publiek en scholieren'.<sup>280</sup> *Anno* heeft 'de bunker' uitgekozen als rondreizend symbool voor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. In de rondreizende bunker, opgebouwd uit enkele containers die aan de buitenkant met de opdruk van een Duitse bunker voorzien zijn, worden de dilemma's uit de oorlogstijd getransplanteerd naar de huidige situatie. Van buitenaf wordt door het bunkerachtige uiterlijk een ondubbelzinnige verwijzing naar de oorlog gegeven, binnen kan de oorlog via een multimediapresentatie beleefd worden. Bunkers zijn nog steeds voornamelijk met de oorlog verweven, en vormen een algemeen herkenbaar symbool voor het kwaad. Bunkers zijn van buiten dus nog gewoon lelijk, en dat is gezien hun nieuwe functie zelfs een noodzaak.<sup>281</sup> De onveranderde notie van lelijkheid staat echter in contrast met het sterk veranderde karakter van het aan die herinnering gekoppelde verhaal. De makers willen dan ook niet inspelen op het militaristische karakter van de buitenkant, want die herbergt een zachte binnenkant waar persoonlijke dilemma's van gewone Nederlanders in de oorlog centraal staan.<sup>282</sup> Hier wordt het aan de buitenkant zichtbare kwaad ten goede gekeerd en de nieuwe boodschap verkondigd: Geen goede en slechte Duitsers en Nederlanders, maar een grijs gebied met veranderende morele waarden.<sup>283</sup>

Aan de hand van drie multimediaal gepresenteerde dilemma's waarop aan de hand van de luid klinkende vraag 'Wat zou jij doen' ja en nee kan worden geantwoord wordt de oorlog tot menselijke proporties teruggebracht. Door erop te wijzen dat een heldhaftig antwoord op de vraag 'zou jij in het verzet zijn gegaan' in de oorlog slechts door 0.5 procent

---

<sup>280</sup> Anno, [www.anno.nl, http://www.anno.nl/index.cfm/site/105D154C-1AA0-1E4C-B367F1F4D569D96D/pageid/105D154C-1AA0-1E4C-B367F1F4D569D96D/index.cfm](http://www.anno.nl/index.cfm/site/105D154C-1AA0-1E4C-B367F1F4D569D96D/pageid/105D154C-1AA0-1E4C-B367F1F4D569D96D/index.cfm) Laatst gewijzigd: geen informatie. Geraadpleegd: 16-05-2008.

<sup>281</sup> Email van Sander van Valen van *Anno* aan de auteur: De reden dat we gekozen hebben voor dit uiterlijk is omdat we ervan uit gingen dat een Bunker van deze omvang (breed 9,3 m. x 12,5 m. lang en 6 m. hoog) op een marktplein of parkeerplaats enorm veel 'stopping power' zou hebben voor passerende mensen. Mensen die gaan winkelen in de stad en plots geconfronteerd worden met een enorme bunker en hierdoor geprikkeld raken om een kijkje te nemen. We hebben hier ook onderzoek naar gedaan en uit de resultaten kwam naar voren dat mensen inderdaad nieuwsgierig werden van het uiterlijk (zeker als het plotseling op een marktplein verscheen), zo lang maar duidelijk was dat het om een nepbunker zou gaan. Daarom dat we ook groot in letters op de koepel 'De Bunker' hebben geschreven.

<sup>282</sup> Email van Sander van Valen van *Anno* aan de auteur: We willen niet inspelen op het militaristische karakter dat een Bunker uitstraalt, maar hebben 't in de ruimtes over dilemma's van gewone Nederlanders

<sup>283</sup> De Bunker wordt gefinancierd door *Anno*, het ministerie van VWS (in het kader van haar beleid rond herdenken en vieren van de Tweede Wereldoorlog) en de Mondriaanstichting. [www.anno.nl](http://www.anno.nl).



van de Nederlanders werd gegeven wordt de collectieve heldenverering van 20 jaar eerder vervangen door een genuanceerder aan de privé sfeer te toetsen beeld. Oorlog betekent levensgevaarlijke keuzes maken. Omdat de bezetting hierdoor moeiteloos naar een willekeurige 20<sup>e</sup>-eeuwse dictatuur worden getransplanteerd wordt de oorlog veralgemeniseerd: er wordt benadrukt dat die vooral gebrek aan keuzevrijheid betekent. Geen verlies van vrijheid voor het koninkrijk, maar verlies van keuzevrijheid voor het individu.

Toch is hiermee de ban van goed en fout niet definitief doorbroken. ‘De bunker’ presenteert weliswaar een grijs verleden, maar laat het klassieke vijandbeeld onveranderd voortbestaan. ‘Fout’ is immers nog steeds als een duidelijk identificeerbare groep aanwezig: Duitsers en NSB’ers. De vraag of de individuen binnen die gesloten groep vrijwillig voor hun rol als slechterik hebben gekozen wordt niet gesteld.<sup>284</sup> Het verleden is zodoende grijs met een zwarte rand en nog steeds van een sterke morele lading voorzien. Zonder dat vijandbeeld verliest de oorlog natuurlijk ook zijn functie, want door een het vervangen van een collectieve evaring door een privé keuze beginnen de oorlogsjaren zónder slechterikken immers wel heel erg op het heden te lijken. Ondanks het ook in de bunker gepresenteerde grijze verleden is de oorlog niet geneutraliseerd maar vormt nog steeds een belangrijk moreel ijkpunt. De oorlog, daar moet je wat van leren.

Dat is ook geen toeval. ‘De bunker’ wordt immers mede gefinancierd door het ministerie van VWS en dat wil ‘vooral bij jongeren en hun opvoeders bewustwording creëren, zodat zij betekenis kunnen geven aan vrijheid en fundamentele grondrechten’.<sup>285</sup> Of men daar al aan toe is blijft echter een open vraag. Bunkers staan voor de Haagse vredesboodschap en voor keuzes maken. Dat geeft de oorlog weliswaar een algemeen en menselijk, maar ongewild ook scheidend karakter.<sup>286</sup> Misschien was de vraag naar wat je zou gaan doen als later bleek dat je de verkeerde kant had gekozen wat relevanter geweest, want hoe onschuldig het ook lijkt, de moreel geladen binnenkant van de bunker laat ongemerkt het ontstaan van een nieuw goed- fout denken zien. De vraag is alleen nog wie de collaborateurs en helden van morgen zullen zijn. De Marokkaanse jongen die in het binnen in de bunker opgevoerde rollenspel expliciet weigerde om een joodse jongen onderdak te bieden? Of degene die dat juist wél doet? <sup>287</sup> ‘Het leren kennen van de geschiedenis om zichzelf wille’ lijkt ondanks het

---

<sup>284</sup> Omdat dat wellicht met economische oorzaken te maken had, die in hoge mate met een verheerlijking keuzevrijheid en persoonlijk verantwoordelijkheid te maken hadden is die vraag misschien ook wel niet zo gewenst.

<sup>285</sup> Ministerie van VWS. [www.minvws.nl. http://www.minvws.nl/dossiers/tweede-wereldoorlog/default.asp](http://www.minvws.nl/dossiers/tweede-wereldoorlog/default.asp) Laatst gewijzigd: 06-05-2008. Geraadpleegd: 07-05-2008.

<sup>286</sup> *Volkskrant*, 16-05-2008.

<sup>287</sup> *Volkskrant*, 16-05-2008.

verdwijnen van de ban van goed en fout nog ver weg.<sup>288</sup> Het ziet er naar uit dat de oorlog niet alleen in het verleden, maar ook in de toekomst nog wel eens lange tijd een scheidende rol kan blijven spelen. De oorlog kan nog steeds als een nuttig instrument dienen om een duidelijk zwart-wit kader te creëren waarbij met een belerende vinger op andersdenkenden gewezen kan worden. Wijzen naar een ‘slecht’ object is goed, kunnen wijzen naar mensen is beter. Door hun nuttige functie hierbij hebben Duitse bunkers zich definitief een plaats in de Nederlandse samenleving verworven. Dat juist Duitse bunkers hier zich zo goed voor lenen is natuurlijk geen toeval, ‘we’ hebben ze immers voor een groot deel zelf gebouwd.

Het waardenkader in de vroege jaren tachtig leidde tot een nationalistisch getinte functie die in zeer belangrijke mate bijdroeg tot het bewaren van de restanten van ‘onze geschiedenis’. Die functionaliteit verdween niet, maar dook in een ander gedaante weer op. De universaliteit van dit nieuwe moreel geladen waardenkader garandeert immers het behoud van alle bunkers, zowel Nederlands als Duits. Zo verdedigen ze opnieuw een tijdsgebonden gedachtegoed. Een boze garagehouder zou tegenwoordig niet alleen door enkele liefhebbers, maar wellicht door de hele natie als vandaal betiteld worden.<sup>289</sup> Dat wil niet zeggen dat bunkers nu ‘mooi’ zijn, dat is alleen hun boodschap. Het oorlogsverleden van bunkers gaf aanleiding tot halfslachtige sloop, maar werd tot hét argument van hun bescherming. Maar lelijk en grijs zijn ze nog steeds. Dat geldt echter niet alleen voor bunkers, maar evenzeer voor het heden.

### **Van goed en fout naar *History* en *social memory*: Het grijze heden**

Bunkers vervullen een belangrijke functie bij de uitdrukking van een visie op de recente geschiedenis die door het accent op zingeving en eenzijdigheid als *social memory* te benoemen is. Wil dit zeggen dat *social memory* een eenheid is? Is het aan de binnenkant van de bunker verbonden verhaal dé nieuwe interpretatie van het recente verleden? Nee geenszins. Hoogstens kan gezegd worden dat staat en burger weer zoeken naar een duidelijke consensus. Waar daarbij bunkers zijn betrokken is het verband met het onderzoek echter nog ver weg, en hun oorspronkelijke functie is onderbelicht geraakt. Tussen die twee uitersten gaapt nog

---

<sup>288</sup> ‘Daarbij was het niet zaak om het verleden om zichzelf wille te leren kennen, maar om essentiële vragen over hoe de samenleving georganiseerd dient te zijn’, Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezetting van Nederland* 176.

<sup>289</sup> Bedoeld wordt de boze garagehouder van Ree, die in 1984, gewapend met een drillboor de bunkers op zijn grond te lijf ging. *Pagina* 29.

steeds een kloof die bevolkt wordt door amateur historici en liefhebbers die gepassioneerd hun *public history* beoefenen. Zij bevolken het grijze gebied tussen *social memory* en *history* en hebben zich wat betreft bunkers niet onbetuigd gelaten. Hun activiteiten vertellen niet alleen iets over de omgang met bunkers, maar ook over de bestaande verwarring over het recente verleden. Zij zijn zeer betrokken bezig met één aspect van de geschiedenis en bereiken daarin een grote verfijning. Illustratief zijn de boeken over de Atlantikwall van bijvoorbeeld de stichting WOVIJ, die zich met antiquarische precisie op één aspect van de Duitse verdedigingswerken richten. Soms speelt zingeving hierbij een rol, zoals bijvoorbeeld in Den Haag, maar soms is fascinatie voor het krijgsbedrijf hoofdzaak. De museumbunkers vol met oorlogstuig hebben immers meer met militaryverzamelingen te doen dan met *lieux de mémoire*. Dat blijkt ook uit mededelingen in gastenboeken: ‘ik ben zelf ook een spaarder en ik heb op een wijland [citaat-M.J.] bij Goes een Duitse helm gevonden en ik heb 36 kogels’. Ook het Atlantikwall-museum Noordwijk heeft geen zingevende motieven: Doelstelling van onze Stichting is ‘De verdedigingswerken, de S414 te behouden, te beschermen, te restaureren en in te richten als museum en de overige bunkers en gangen toegankelijk te maken voor het publiek’.<sup>290</sup> Iets dergelijks geldt bijvoorbeeld voor de activiteiten van de ‘Haagse Bunkerploeg’ waar genieten van bunkers centraal staat.<sup>291</sup> Verbindend element is echter wel dat het de bestudering van het Duitse verleden niet meer abject is en zonder problemen beoefend kan worden. Afkerige reacties op dat thema zijn in de gastenboeken dan ook volkomen afwezig.<sup>292</sup>

Dat die specialistische antiquarische interesse niet geheel geïsoleerd bestaat blijkt uit reacties op bezoeken in de gastenboeken. De musea en sites hebben zeker hun functie, en wekken vragen op die in verband staan met het ontbreken van een duidelijke visie op het nationale verleden. Zo staat op de website van bunkermuseum Zoutelande te lezen: Wij wonen nog niet zo lang op Schouwen en zijn nog immer op verkenningstocht. Wij zijn vandaag tijdens een schitterende herfstwandeling op een supergrote bunker gestuit in het Slotbos van Burgh. We wilden er meer van weten en vandaar dat ik ben gaan googelen. Een ziekenhuisbunker nogal liefst! Wij zouden graag meer willen weten, vooral om onze zoon ook wat opvoeding mee te geven over de gruwelen van WO II, maar geven jullie rondleidingen?

---

<sup>290</sup> Atlantikwall museum Noordwijk, [www.atlantikwall.nl](http://www.atlantikwall.nl). <http://www.atlantikwall.nl/> Pad: Home, doelstelling. Laatste gewijzigd: 13-08-2008. Geraadpleegd: 26-05-2008.

<sup>291</sup> De Haagse Bunkerploeg, [www.haagsebunkerploeg.nl](http://www.haagsebunkerploeg.nl)

<sup>292</sup> Tenminste wat een ‘foute’ opvatting over het verleden betreft: ‘Ik vond het ontzettend saai, maar goed dat ik vriendinnen heb, anders had ik me echt niet vermaakt. Kom op nu zeg, 3 uur aan een stuk over het strand lopen’. (‘Leerling’ naar aanleiding van een schoolbezoek aan Hoek van Holland, 02-06-2005). <http://www.atlantikwall-museum.nl/> Pad: Home, gastenboek, bijdrage 02-06-2005.

Is het mogelijk die enorme bunker te bezichtigen? Met vriendelijke dank,xxx.<sup>293</sup> Wie wat over bunkers en de daaraan klevende oorlogsgeschiedenis wil weten, weet via het internet zijn weg te vinden naar de vele privé informatiepunten. In Zoutelande is dat het bunkermuseum dat niet alleen de bunkers aan het publiek presenteert als bouwwerk, maar ook ingaat op de gebeurtenissen te Walcheren gedurende de oorlog. Ook een dergelijke tentoonstelling zonder dieper gaande thematiek blijkt de kennis over de oorlog te kunnen aanvullen: ‘ik wist wel dat er in Zeeland zwaar gevochten is in W.O.II , maar jullie stichting doet heel goed werk om deze geschiedenis levend te houden zodat mensen kunnen zien en denken en leren.’<sup>294</sup> Soms is de oorlog niet afschrikwekkend, maar gewoon leuk, zo blijkt uit de reactie van ‘Nienke’: Wij gaan met kamp naar de bunkers in Zoutelande. word vast leuk!<sup>295</sup> De Tweede Wereldoorlog zoals die aan de hand van bunkers wordt gepresenteerd ligt tussen universele waarheden en antiquarische interesse, maar ook tussen saaiheid en lol. De situatie wordt nog verwarder wanneer we bedenken dat in 2003 in het domein Ravensweijde, waar het Belgische Atlantikwall museum is gevestigd, een congres werd georganiseerd waarbij voor het eerst de Europese dimensie van de verdedigingslinie centraal stond.<sup>296</sup> De Atlantikwall als erfgenaam van de limes! Voor een zich ontwikkelende Europese geschiedschrijving ligt hier een nieuwe uitdaging.

Maar wat is nu eigenlijk die geschiedenis? Het verleden was grijs, van het heden kan dat ook gezegd worden. Een eenduidig beeld van het recente verleden is immers nog niet voorhanden. Het duidelijke goed en fout verbrokkelde in onderzoek en zingeving, in nationaal of Europees, in saai en leuk. De veelheid aan kleine gespecialiseerde musea is een duidelijke afspiegeling van de wildgroei aan interpretaties die er na het uiteenvallen van de nationale consensus mogelijk werd. Ze voorzien in een behoefte, maar maken tevens duidelijk dat de vraag naar een duidelijk nationaal zingevend verhaal een diepgevoelde behoefte is. Het grijze terrein tussen de wetenschap en de rondreizende bunker laat zien dat er nog een lange weg te gaan is. Het aan bunkers gerelateerde historische gebied is steeds groter en versplinterder geworden, en daarmee ook de omgang met de betonnen restanten van die geschiedenis. Tussen de polen wetenschap en zingeving staan vele kleine privé interpretaties. Gemeenschappelijke noemer is dat de ban van goed en fout is verdwenen en het bestuderen en behouden van Duits beton, op welke manier dan ook, geen afkeurende reacties meer oproept.

---

<sup>293</sup> Stichting Bunkerbehoud, <http://www.bunkerbehoud.com/> Pad: Gastenboek stichting bunkerbehoud, bijdrage 14-10-2007. Laatst gewijzigd: onbekend. Geraadpleegd: 26-05-2008.

<sup>294</sup> Stichting Bunkerbehoud, Gastenboek bijdrage 24-03-2007.

<sup>295</sup> Stichting Bunkerbehoud, Gastenboek bijdrage 31-05-2007.

<sup>296</sup> *Saillant* 4, 2003, 26.

Alhoewel...hoe verward en het emotioneel het beeld van de recente geschiedenis nog kan zijn wordt misschien wel het beste weergegeven door een voorval bij de sloop van een bunker in Breskens enige jaren geleden. Sakkers vertelde dat bij de discussie rond de eventuele afbraak oorlogssentimenten een grote rol speelden. ‘Alles lag te gevoelig. Een man uit Breskens dorpsraad had gekozen voor sloop. De reden daarvoor was dat de Duits bunkers herinnerden aan de Tweede Wereldoorlog en er de oorzaak van waren dat Breskens gedurende die periode zulke zware bombardementen moest ondergaan. Enkele maanden later trof ik hem bij een provinciaal overleg over het gestalte geven van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Hij brak in tranen uit. Na afloop sprak ik hem en vertelde mijn mening dat de geschiedenis van het verschrikkelijke bombardement op Breskens van 11.9.1944 (199 doden) verloren gaat in de toekomst. Alleen de bunkers zullen de komende generaties confronteren en inspireren om deze geschiedenis levend te houden. Hij gaf dit toe en vertelde vervolgens dat het fout was geweest de bunker te slopen’.<sup>297</sup>

### **De functie van het gebouwde verleden**

De omgang met het recente verleden kleeft onlosmakelijk aan bunkers. Dat was anno 1980 het geval, maar nu nog steeds. Het oorlogsverleden is er zelfs de belangrijkste oorzaak dat de bescherming van bunkers een beeld te zien gaf dat niet in overeenstemming was met hun waarde zoals die in hoofdstuk I werd bepaald. Toch wil dat niet zeggen dat de kloof tussen onderzoek en behoud is gedicht. Er kan zelfs worden gesteld dat het behoud van bunkers van 1945 tot heden, de oplevende cultuurhistorische interesse voor deze objecten ten spijt, voor een groot deel werd bepaald door een verandering van hun functie. Aanvankelijk nog waardevol voor de landsverdediging werden bunkers na het verlies van die functie op diverse manieren als *lieu de mémoire* ingezet voor de verdediging van ideeën. Daarbij valt op dat hun rol in de oorlog veranderde van een halfslachtig argument voor sloop tot hét argument voor behoud.

Aan het begin van de jaren tachtig was Nederland gevangen in de ban van goed en fout. In relatie met onderzoek naar bunkers en hun behoud werd getoond dat die ban vele gezichten had. Het verdwijnen van de ban van goed en fout zorgde voor een acceptatie van bunkers van de Duitse bezetter, die met recht de benaming ‘bronnenmateriaal’ kunnen dragen. Onderzoek van dat materiaal kon leiden tot een bijstelling van het bestaande beeld van de

---

<sup>297</sup> Zoals verteld door Hans Sakkers in een email aan de auteur. 15-04-2008.

oorlog tot dat van een ‘grijs verleden’ dat niet in alle gevallen even welkom was. Ook werd door bunkeronderzoek getoond dat direct na de oorlog het hergebruik van Duitse verdedigingswerken al snel ter hand werd genomen. Naast het feit dat hierdoor ‘De bezetting’ als ‘een bezetting’ kan worden gezien, en kan worden aangesloten bij hergebruik van andere Duitse toevoegingen aan infrastructuur en samenleving, werd zo ook een belangrijke reden voor het behoud van bunkers geïdentificeerd: functioneel militair hergebruik. Het onderzoek naar bunkers paste in de veranderingen die door Blom bepleit werden, en kan zodoende als ban-brekend bronnenonderzoek worden aangemerkt.

In de openbare ruimte bleek dat een denazificatie van het ‘schuldige’ landschap beslist geen prioriteit was. Financiële belangen waren dominant, en zouden dat ook blijven. Tegenover die pragmatische houding krijgt het beeld van een in goed en fout denken gehulde nationale geschiedschrijving dan ook een wat hypocriet karakter. De eventuele problemen die de zichtbaarheid van het ongewenste verleden met zich mee zou kunnen brengen konden immers niet op financiële steun rekenen. Diezelfde hypocrisie kwam soms naar voren wanneer er protest kwam tegen bunkersloop. Oorlogssentimenten speelden slechts dan een rol wanneer er financiële belangen mee gediend werden. Daarnaast moest worden geconstateerd worden dat zulke bezwaren slechts incidenteel voorkwamen.

Bleef de afkeer van foute Duitse bunkers slechts beperkt door retoriek, en getuigde door die halfslachtige houding misschien wel meer van schaamte dan van afkeer, waar het de promotie van de eigen ‘goede’ rol betrof, liet de ban van goed en kwaad wél duidelijke sporen in het landschap achter. Vooral de machtige positie van het tot 1992 nog in oude kaders denkende MVC droeg er toe bij dat bij het behoud van bunkers een overbelichting van hun visie op de geschiedenis plaatsvond. De nieuwe functie van bunkers als *lieu de mémoire* liet zien dat het behoud van bunkers ook ná 1980 andermaal door functionele motieven werd bepaald. De ban van goed en kwaad had met betrekking tot het behoud van bunkers dan ook twee gezichten, en kan voor hun behoud ook niet in zijn geheel als schadelijk gelden.

De achterstand bij het beschermen van Duitse bunkers werd ingelopen vanaf 1992, en de acceptatie van vreemd erfgoed werd bezegeld met de start van het bunkeroverleg in 1995. Het verbrokkelde beeld dat de officiële bescherming heden ten dage te zien geeft, is niet zozeer bepaald door een verholen afkeer, maar door organisatorische problemen.

Dat neemt niet weg dat ook na 1992 een functionele zingevende bestemming van het allergrootste belang bleef. Die functionaliteit geldt nu voor alle bunkers, Nederlands en Duits waardoor de vraag gerechtvaardigd is of een neutrale visie op deze bouwwerken binnen afzienbare tijd überhaupt mogelijk is. Dat wordt wellicht het beste geïllustreerd door de

reizende bunker. De bunker blijft synoniem voor de lelijkheid van de, nu weliswaar veralgemeniseerde, oorlog, alleen de boodschap is veranderd. Geen slechte Duitsers en Nederlanders, maar zelfdenkende goede of slechte mensen. Bunkers blijven ook na 60 jaar nog een rol spelen bij de verdediging. Niet meer van objecten, maar van ideeën. In die zin blijft de discrepantie tussen onderzoek en openbare ruimte springlevend.

Het verdwijnen van de ban van goed en kwaad en de nationale consensus heeft plaats gemaakt voor een veelheid aan interpretaties van de recente geschiedenis tussen de polen waarheidsvinding en zingeving. Die transformatie kan worden gekenschetst als een verandering van goed en kwaad naar *history* en *social memory*. Tussen die nieuwe polen beweegt zich ook de omgang met bunkers. Het grijze gebied daartussen wordt bevolkt door een veelheid aan interpretaties van het recente verleden die zich spiegelen in de omgang met die voormalige verdedigingswerken. Dit verwarrende beeld van *public history* sluit aan bij de verwarring die er bestaat over een eenduidige lezing van de eigen geschiedenis. Getuige deze verwarring is de vraag naar een canon en een nationaal museum dan ook goed te begrijpen. Misschien heeft dat ook positieve gevolgen voor de nog steeds bedreigde Duitse bunkers. Zoals de voorvallen in Breskens lieten zien is de behoefte aan herinnering groot, maar bestaat over de interpretatie van het recente verleden nog enorme verwarring. Een nationale herinnering is zo gek nog niet.

## Conclusie.

Het blijkt dat de vraag naar dé oorzaak voor de toenemende belangstelling voor bunkers op vele manieren kan worden beantwoord. Veranderingen in de opvattingen over het beschermen en de waardering van erfgoed schiepen belangrijke voorwaarden die behoud van bunkers konden stimuleren. Een echte oorzaak is dat echter niet, meer kan worden geconstateerd dat zulke omstandigheden bestaande interesse vaak van een officieel karakter konden voorzien. Zoeken we naar een oorzaak voor de toegenomen interesse voor bunkers, dan springt vooral de groep pioniers van het eerste uur in het oog. Zij begonnen zich, soms met een grote passie, te interesseren in de grijze kolossen en vertaalden die passie in literatuur. Naast deze actoren stond ook een publiek dat aanvankelijk onzichtbaar was, maar met de komst van het internet steeds meer op de voorgrond begon te treden. Het internet verbond publiek en onderzoek en speelt heden ten dage een belangrijke rol waar het onderzoek naar en de bescherming van bunkers betreft. Als er één groep te vinden is waar het antwoord op de vraag naar de opvlammende interesse voor bunkers te beantwoorden valt is het deze. Het blijkt dat thema's als geheimzinnigheid, nieuwsgierigheid of een persoonlijke esthetische beleving daarbij een belangrijke rol spelen. Hoewel dit als een gemeenschappelijke noemer kan worden gepresenteerd is die toch tamelijk onbevredigend. Immers, iedereen heeft zijn eigen verhalen opvattingen en ideeën, en dat maakt in het kleine bunkerwereldje toch al gauw een heel verschil. Samen met de hiervoor genoemde randvoorwaarden en het grote aantal bunkerclubs kan daarom worden gesteld dat aandacht voor bunkers en de bescherming daarvan in de afgelopen 25 jaar verschillende oorzaken hebben gekend. Ze zijn allemaal belangrijk, maar er is, wellicht met uitzondering van een persoonlijke gepassioneerde, geen eenduidig antwoord op die vraag mogelijk.

Als er een algemeen geldend oordeel moet worden gegeven over de het waarom van de veranderende houding ten opzichte van bunkers dan ligt de sleutel daartoe in het geconstateerde verschil tussen onderzoek en bescherming. Onderzoek richtte zich aanvankelijk vooral op Duitse bunkers, de bescherming liet een omgekeerd beeld zien. De verklaring voor die onlogische situatie werd gezocht in een bespreking van de omgang met bunkers vanuit het perspectief van hun historische dimensie. Hun onlosmakelijke verbondenheid met de Tweede Wereldoorlog en de grote rol die de verwerking van die periode in de Nederlandse maatschappij inneemt, bood een mogelijkheid om tot een



alomvattend oordeel aangaande de omgang met deze bouwwerken te geven. Het blijkt dat die omgang steeds een functioneel en nuttig karakter droeg. Aanvankelijk functioneel in het kader van de landsverdediging bleek dat ook cultuurhistorische interesse bepaald niet waarde vrij, behoudens wellicht de groep onderzoekers die zich slechts met de studie naar de bouw en ontstaansgeschiedenis van bunkers bezighield. Bunkers konden immers een functie krijgen bij het benadrukken van een heersende visie op de recente geschiedenis. Die omstandigheid was aanvankelijk een grote stimulans voor het beschermen van Nederlandse bunkers, maar werd na het herzien van de nationale geschiedschrijving ook voor Duitse bunkers van grote waarde. Zowel het initiatief in Den Haag als de ‘virtuele bunker’ van Anno duiden er immers op dat het aan bunkers klevende oorlogsverleden een belangrijke functie heeft behouden bij het presenteren van de recente geschiedenis. De boodschap daarvan is weliswaar veranderd, maar de functie niet. De oorlog, daar kun je wat van leren. Bezien we de lotgevallen van bunkers sinds het verkrijgen van hun cultuurhistorische gezicht, dan kan worden gesteld dat hun nuttige functie bij het verkondigen van een boodschap over het verleden, meer nog dan alle andere aanwijsbare oorzaken, van een dominant belang is geweest.

Een beschouwing van de historische dimensie van bunkers in hun cultuurhistorische context leverde niet alleen een mogelijkheid om tot het predikaat functioneel te komen, maar bood ook een verklaring voor het, in hoofdstuk twee ontstane, onbevredigende en verbrokkelde beeld. De herziening van de geschiedenis leidde niet alleen tot veranderende denkbeelden over het verleden, maar ook tot een versplintering van de in termen van goed en fout gedrenkte nationale consensus in een veelheid aan interpretaties daarvan. Dit ontstaan van *social memory*, *history* en *public history* gaf een verklaring voor het brokkelige beeld dat in hoofdstuk twee ontstond. Een dergelijke privatisering van het verleden vertaalde zich immers in het ontstaan van talloze verenigingen en stichtingen die zich, al dan niet in museale vorm, op verschillende wijze met ‘hun’ bunkers en het daaraan klevende verleden bezighouden. De voortvarende privatisering van geschiedenis en daarmee samenhangend erfgoed contrasteert sterk met de richtingloosheid van de officiële bescherming van het Duitse erfgoed. De zoektocht naar een nationale geschiedschrijving, zoals belichaamd in de canon en het nationale museum weerspiegelt dan ook de situatie omtrent deze voor de Nederlandse geschiedenis zo belangrijke groep betonnen getuigen van het verleden. Er is nog geen duidelijke officiële omgangsvorm met het recente verleden. Zolang de Tweede wereldoorlog voor emoties zal zorgen, zullen de gevolgen daarvan bij de omgang met bunkers zichtbaar blijven.



## Epiloog: Nederlands laatste ruïnes?

Een bespreking van bunkers in hun nieuwe rol als erfgoed is in deze scriptie niet aan de orde gekomen. Door de identificatie van hun oorlogsverleden als dé verklarende reden voor de omgang daarmee kan er echter toch een korte beschouwing aan gewijd worden. Zolang de Tweede wereldoorlog reden blijft geven tot emoties en vragen, zullen ook bunkers daardoor worden beïnvloed. Omdat dit op het moment nog zo is, en wellicht nog lange tijd zal blijven zijn bunkers dan ook te bestempelen als een vorm van levend erfgoed, ook in de toekomst.

Bunkers zijn weliswaar nieuw levend erfgoed, maar het is eveneens mogelijk ze tot een al sinds mensenheugenis bestaande categorie toe te voegen: die van ruïnes. Daar zijn goede redenen voor. Allereerst zij het de nu nutteloos geworden getuigen van een niet meer toegepaste verdedigingstactiek. De bunkers liggen, als talloze verlaten kastelen, in het landschap en zijn aan het verval prijsgegeven. Naast deze voor de hand liggende overeenkomst is er ook een andere reden te noemen, die wellicht veel belangrijker is. Het bleek immers dat, als er één groep valt aan te wijzen die voor de oplevende belangstelling voor bunkers verantwoordelijk was, dat die van onderzoekers was. Hun beweegredenen laten een vreemde fascinatie voor deze gebouwtjes zien. Bunkers bieden hen door hun geheimzinnigheid, nutteloosheid en onberoerdheid van het verleden een unieke en inspirerende sensatie.<sup>298</sup>

Ik zou die belangstelling dan ook het predikaat romantisch willen geven. Slechts de romantisch sensibele toeschouwer kan, net als aan het begin van de negentiende eeuw, de schoonheid van het weggestopte versteende verleden herkennen en waarderen. Het is hier niet de bedoeling om *Bunkers in Nederland* met Goethe's *Italienische Reise* te vergelijken, en evenmin is het de bedoeling Hans Sakkers als de nieuwe Sir Walter Scott ten tonele te voeren, maar de verwantschap is, zoals uit deze scriptie bleek, zeker aanwezig. Misschien is juist die overeenkomst wel het krachtigste argument om bunkers als Nederlands laatste ruïnes te bestempelen.

Een classificatie als ruïne voorspelt voor bunkers in Nederland overigens weinig goeds. Ondanks de romantische bekoring van ruïnes zijn die hier immers op één hand te tellen. De andere zijn opgeruimd, aangeharkt, gerenoveerd, gereconstrueerd of op zijn minst van een bordje en een hek voorzien.<sup>299</sup> De musealisering van bunkers en de pogingen tot

---

<sup>298</sup> Zie hoofdstuk II pag. 37.

<sup>299</sup> A.G. Schulte, *Ruïnes in Nederland* (Zwolle 1997).

zinnvolle inpassing in de openbare ruimte zoals die in deze scriptie al enkele keren ter sprake kwam, kunnen als een volwaardige opmaat voor eenzelfde toekomst worden beschouwd. Ook in de 19<sup>e</sup> leidde de verwording van de romantische sensatie tot massaproduct tot een dito aandacht waardoor veel ruïnes tot de categorie kitsch vervielen. De bescherming en waardering voor bunkers is dan ook enerzijds verheugend, maar anderzijds gevaarlijk. Wie het verleden temt, doodt het immers ook een beetje. Bordjes en wandelpaden zijn misschien nog wel de minst schadelijke vorm van omgang met Nederlands laatste ruïnes.

Hoewel het argument dat de beperkte ruimte daartoe dwingt, moet aan de hand van het nog slechts toevallig voorkomen van ruïnes worden geconstateerd dat het wegwerken van ‘nuttetloze’ plekken ook tot het nationale erfgoed is gaan behoren. In Nederland is het blijkbaar onmogelijk om iets met rust te laten. Er moet en zal een functie aan worden gegeven, of die nu historisch, beleidend, of recreatief is. Dat laatste laat de omgang met bunkers ook nu al duidelijk zien.

Wat gaan bunkers in de toekomst verdedigen? Een typisch Nederlands bemoeizuchtig trekje, een visie op het nationale verleden of de nationale economie? Het is te hopen dat hun functie als onaangeroerde verlaten plek ook in de toekomst behouden kan blijven. Nederland heeft immers nu nog de mogelijkheid om iets anders te doen met zijn laatste ruïnes.

## Literatuurlijst

### Literatuur:

Abma, Y. Kuiper ed. , *Tussen Goed en Fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986).

Ambachtsheer, H.F. , *Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag* (Den Haag 1995).

Amersfoort, H., Kamphuis, P.,(red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990).

Attema, Y., *Monumenten van een nieuwe tijd. Architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle 1994)

Beekmans, J.R., Schilt, C., (red.), *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de Ijsellinie* (Zutphen 1997).

Boer, H. de, 'Die Bauzeugen der Jahre 1940-1945 und der Denkmalschutz in den Niederlanden', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 47 (1989) 53-64.

Boer, H. de. (red.), *Betonnen verdedigingswerken uit de 20<sup>e</sup> eeuw: een nieuwe opgave voor monumentenzorg? Verslag studiedag 11 maart 1987 te Muiden* (Haarlem 1987)

Bollen, H., Kuiper-Abbe, J., *Worsteling om Walcheren 1939-1945* (Zutphen 1985).

Blom, J.H.C., 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland'. G.

Blom, J.H.C., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezetting van Nederland* (Amsterdam 2007).

Bosma, K., Wagenaar, C., 'De ruis van de angst, D.H. Schram, C. Geljon,(red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990)33-64.

Brähler, T., *Duitse bunkers uit W.O.II in Nederland. Van Widerstandsnest tot cultuurmonument?* Doctoraalscriptie, (zp. 2004).

Brand, H., Brand J., *De Hollandse Waterlinie* (Utrecht/Antwerpen 1986).

Brederode E. van, e.a., *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud* (Den Haag 1996) 26-48.

Brongers E.H., : *Afsluitdijk 1940* (Baarn, 1977).

Brongers E.H., : *Van Maas tot Moerdijk. Opmars naar Rotterdam II* (Baarn 1982).

Duineveld, M., Koedoot, M., Lengkeek, J., *Constructies van Beton &iemand die tegen zijn hond zegt 'vlieg'* (Wageningen 2004).

Groß, Manfred, *Der Westwall zwischen Niederrhein und Schnee-Eifel.* (Keulen 1989).

Grosz, Manfred, *Der westwall, vom Denkmalwert des Unerfreulichem* (Keulen 1997).

Duitse militaire werken uit de Tweede Wereldoorlog/Zand erover? Landelijke inventarisatie en selectievoorstel. Werkgroep Verdedigingswerken vanaf 1915 (Den Haag 2003).

Heyden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)

Hoevens, H., Pols, R., *Landfront IJmuiden* (IJmuiden 2002).

Ibelings, H., *Stedenbouw van de 20<sup>e</sup> eeuw* (Rotterdam 1999).

Janssen, G.B., 'Halte Westervoort. Het fort bij de IJsselbruggen', *Bijdragen en mededelingen Gelre* Deel 71(1980) 159-213.

Jonker, J.B.B., Kersten, A.E., Van der Plaat, G.N., *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990).

Kleijn, H.C.M., *Op weerstand gebouwd, verdedigingslinies als cultureel erfgoed* (Zwolle 2004).

Koen, D.; *Een onuitdoofbaar vuur: Betonnen verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie 1914-1940*. (Bunnik, 1995).

Kolma, C., Olde Meyerink, B., Stenvert, R., ea. *Monumenten in Nederland. Utrecht* (Zwolle 1996).

Mallory, K., Ottar, A., *Architecture of aggression. A history of military architecture in North West Europe 1900-1945* (Londen 1973).

Duitse werken uit de Tweede Wereldoorlog-Zand erover. Landelijke inventarisatie en selectievoorstel. Stg. Menno van Coehoorn (red.), Den Haag, 2003.

Tracy Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Hoofddorp 2002).

Michels, J., 'De Peel-Raamstelling(1934-1940) in noord Brabant en Limburg. Oorlogsbuit voor monumentenzorg? *Brabants Heem*, 1991, No. 2, 41- 55.

Neissingh, C.N.J., Verbeek, J.R., *Bunkers in het Staelduinse bos* (Den Haag 1994).

Neissingh, C.N.J., Verbeek, J.R., *Duitse bunkers an het Wassenaarse Slag* (Den Haag 1994).

Het post-militaire landschap 2.0. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland. (2 delen). Ministerie van VROM (red.), (z.pl. 2004).

Peters, M., *De Atlantikwall. Omstreden erfgoed van Rijnmond tot IJmond* (Den Haag, 2005).

Pols R., De Vries, L., *Seefront IJmuiden* (IJmuiden 2006).

Prost, P. *Les Forteresses de l'Empire. Fortifications, villes de guerre et arsenaux napoléoniens* (Parijs 1991).

Provinciaal bestuur van Noord Holland, *Historische verdedigingswerken in Noord Holland 1915-1940* (Haarlem 1990).

Reijer, E.C. de., *De Ijssellinie 1950-1986* (Zwolle, 1997).

Ribbens, K., *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland* (Hilversum 2002)

Rolf, R., *Bunkers in Nederland* (Den Helder 1982).

Rolf, R., 'Bunkers in Nederland', Stichting Menno van Coehoorn (red.), *Jaarboek van de Stichting Menno van Coehoorn 1979* (Utrecht 1979).

Rolf, R., Saal, P., *Vestingwerken in West-Europa*. (zp 1985).

Rolf, R., *Het Duitse fortificatie-ontwerp*, (Beetsterzwaag 1985).

Rolf, R., *Torens, Wallen en Koepels* (Middelburg 2007).

Rolf, R., Sakkers, H., *Duitse bunkers in Nederland. Inventarisatie van de gebouwde en nog aanwezige duurzame verdedigingswerken* Middelburg, 2005.

Sakkers, H., *Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de stad Utrecht*, (z.pl. 2001).

Sakkers, H., Houterman, N.J., *De Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen, gedurende opbouw en strijd, 1942-1944*. (Middelburg 1990).



Sakkers, H., *Bunkers op Toorenvliedt. Duits hoofdkwartier van de Atlantikwall op Walcheren 1942-1944.* (Middelburg, 1998) .

Schulte, A.G. *Ruïnes in Nederland* (Zwolle 1997).

Dirk Sijmons, *Landschap* (Amsterdam 1998).

Sneep, J., Treu, H.A., Tydeman, M., *Vesting : vier eeuwen vestingbouw in Nederland* (Den Haag 1982).

Tosh, J., *The pursuit of history* (derde druk; Harlow 1999).

Verbeek, J.R., *Kustversterkingen 1900-1940; De planning en constructie van Nederlandse kustforten en batterijen* (Haarlem 1989).

Kant, P.,Saal, P., Schimmel, R., ea., *De stelling van Amsterdam. Vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920* (Beetsterzwaag 1990).

Vesters P., (red). *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de Hoofdsdstad.* (Utrecht 2003).

Wielaart, J., *Oorlogspad. De bezetting voorbij. Wat Nederland nog over '40-'45 vertelt.* (Utrecht/Antwerpen 2005).

Visser, H.R., Wieringen, S.J., *Kazematten het interbellum* (Amsterdam 2002).

Wieringen, S.J., 'De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Maaslinie en wat er van over is' *Terugblik* 26 (1988), nr 9/10, 26-45.

Chris Will, *Sterk Water. De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002).

### **Internetbronnen:**

Anno, [www.anno.nl](http://www.anno.nl). Bijgewerkt: g.g.

Atlantikwall museum Noordwijk, [www.atlantikwall.nl](http://www.atlantikwall.nl). Bijgewerkt: 08-05-2008.

Forten info. Militair erfgoed in Nederland en België. [www.forten.info](http://www.forten.info). Bijgewerkt: g.g.

Gemeente Den Helder, [www.denhelder.nl](http://www.denhelder.nl). Bijgewerkt: 18-01-2007.

Grebbelinie. nl. <http://www.grebbelinie.nl>. Bijgewerkt: 22-03-2008.

KennisInfrastructuur Cultuurhistorie (KICH), [www.kich.nl](http://www.kich.nl).

Ministerie van WVS. [www.minwvs.nl](http://www.minwvs.nl). Bijgewerkt: 06-05-2008.

Monique Eerden, 'Observaties vanuit de belvederepraktijk' *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp planning en democratie* (PDF: <http://www.belvedere.nu/>)

Nationaal comité 4 en 5 mei, [www.4en5mei.nl](http://www.4en5mei.nl). Bijgewerkt : 20-09-07.

Nationaal historisch museum, [www. Nationaalhistorischmuseum.nl](http://www.Nationaalhistorischmuseum.nl). Bijgewerkt: 18-06-2008.

Projectbureau Belvédère, [www.belvedere.nu](http://www.belvedere.nu). Bijgewerkt: 20-07-2008.

Public history resource center. [www.publichistory.org](http://www.publichistory.org). Bijgewerkt: 16-12-2007.

Stichting Atlantikwallmuseum Scheveningen, [www.atlantikwallmuseum.nl](http://www.atlantikwallmuseum.nl). Bijgewerkt 25-08-2008

Stichting Militair Erfgoed(SME). [www.militair-erfgoed.nl](http://www.militair-erfgoed.nl). Bijgewerkt: g.g.

Stichting bunkerbehoud. [www.bunkerbehoud.com](http://www.bunkerbehoud.com). Bijgewerkt: g.g.

Stichting vesting Hoek van Holland. [www.atlantikwall-museum.nl](http://www.atlantikwall-museum.nl). Bijgewerkt: 01-05-2008.

Stichting WN2000. [www.wn2000.nl](http://www.wn2000.nl). Bijgewerkt: g.g.

**Archieven:**

Archief Stichting Menno van Coehoorn  
Mariaplaats 51  
3511 LM

Archief RACM  
Broederplein41  
3703 CD Zeist

Krantenarchief Hans Sakkers

**Interviews:**

Hans Sakkers. 8 maart 2008, Koudekerke  
Rudi Rolf, 8 maart 2008, Middelburg  
C.J. Neissingh, 11 maart 2008, Utrecht.  
Enquete ‘verdedigingswerken@googlegroups.com.’ 26 mei 2008.